
TANULMÁNYOK

ARATÓ ANDRÁS

Forradalom, restauráció és legitimáció *Az államszocializmusból való átmenet ideológiai problémái*¹

„Tán forradalmat akarsz forradalom nélkül?”
Maximilien Robespierre (idézi Ozouf 1989)

„A szó és a szóhasználat a politikában
minden más fegyvernél fontosabb”
Reinhard Koselleck (1985: 54)

A közelmúlt kelet-európai szellemisége és történelme jelentős gondolattal gazdagította a politikai filozófiát — az „önkorlátozó forradalom” eszméjével.² És mégis, a jobbára, de nem kizárólagosan nacionalista jobboldali önjelölt radikális forradalmárok már a kezdetektől, az első Szolidaritás megalakulásától fogva gúnyosan elutasították ezt a fogalmat. Persze mindaddig, amíg a stratégiai önkorlátozásnak a rendítetlen szovjet birodalom létéből fakadó geopolitikai okai fennálltak, nem volt teljesen egyértelmű, hogy csupán maroknyi értelmiségi és néhány mozgalmi aktivista hirdeti az önkorlátozó radikalizmust — részint normatív megfontolásokból, részint a történelmi tapasztalatokból okulva. Tekintettel a stratégiai helyzetre, főleg volt olyan kérdéseket feszegetni, melyek elmélyítették volna az ellenzék gyakorlatilag egyébként is szűk-ségtelen ideológiai megosztottságát.

Az önkorlátozás geopolitikai érvrendszerének szerencsés összeomlásával az értelmiségiek és politikusok egy szűkebb köre újból felkapta a radikális forradalom gondolatát. Ennek ellenére az olyan jelzők visszavisszatérő használata, mint békés, bársonyos, szelíd, csendes, vértelen, tárgyalásos, törvényes és alkotmányos azt jelzik, hogy a térség lakói egyelőre több okból is vonakodnak a kelet-európai változásokat a klasszikus értelemben vett forradalomnak tekinteni.

Az alábbiakban először áttekintem, hogy a modern gondolkodás szerint mit is jelent az: forradalom. Másodszor, rámutatok arra, hogy mivel a fogalmi kritériumoknak Kelet-Európában mindössze töredéké-

vel számolhatunk, önkorlátozó forradalomról beszélni — legalább elméletileg — nagyon is indokolt; majd kifejtem, Magyarországra összpontosítva, hogy az így kialakult helyzet milyen erőteljesen befolyásolta a kommunizmus utáni társadalom jogi-alkotmányos fejlődését. Harmadszor, megpróbálok választ adni arra a kérdésre, hogy az előbbiekre dacára egyes politikai körök miért élesztették újjá mégis a radikális forradalmi ideológiát — jobbra, bár nem kizárólagosan a forradalmi restauráció eszmei köntösében — még Magyarországon is, Kelet- és Közép-Kelet-Európa tán legkevésbé forradalmi térségében. Igyekszem felderíteni ennek az újjáéledésnek a politikailag gyenge pontjait, valamint azokat a normatív viszonyokat, melyek továbbra is táptalajul szolgálnak. Gondolatmenetem lezárásaként felvetem egy olyan civil társadalomra orientált ideológia megteremtésének szükségességét, amely a kelet-európai változásokban nem csupán majmolást és restaurációt lát, hanem felismeri a lejátszódott események eredetiségét és radikalizmusát, s ugyanakkor elhatárolódik mindenféle radikális forradalmi elmélettől.

MI AZ, HOGY FORRADALOM?

Ma sem tagadom, hogy ami 1989 és 1991 között Kelet-Közép-Európa három országában történt, az többé-kevésbé békés és vértelen, csendes és szelíd, kialakult és törvényes átalakulás volt. Igen, de vajon nevezhetjük-e forradalomnak ezt az átalakulást? A fenti mellékneveket előszeretettel használó szerzők sajnos csak a jelzőkre, s nem a jelzett főnévre összpontosítják figyelmüket (lásd pl. Bruszt 1989; Miszlivetz 1991). Ugyanakkor a lejátszódott kataklizmák fényében kissé egyoldalúnak, azaz nem elég összetettnek, és — véleményem szerint — elhamarkodottnak látszik a magyar társadalomtudósoknak némely politikusokkal egyetértésben tett azon kijelentése, hogy bármi történt is Magyarországon, az forradalomnak semmiképp sem minősíthető.³ Eltekintve a politikai motivációktól, melyekre még visszatérek, nagyon is valószínű, hogy e fogalomzavar kialakulásáért, legalább részben, a társadalomtudományok és az úgynevezett tudományos történetírás bizonytalansága a felelős.

A forradalmakról szóló társadalomtudományi irodalom jó esetben szubjektív és önkényes, sőt — ha nagyon rosszmájúak akarunk lenni — zavaros és ellentmondásos definíciókkal terhelt. A külső, tudományos megfigyelők és elemzők kizárólagos szemszögükből nem tudták eldönteni, s még kevésbé meggyőzni egymást arról, hogy a forradalom fogalma vajon az egész történelemre, vagy csak a modern korokra vonatkozatható-e, s hogy tartalmaznia kell-e az erőszakra vagy a társadalmi mozgalmakra való hivatkozást. Nem világos az sem, hogy a meghatározás a kormányforma átalakulására, vagy csak a politikai hatalom birtokosainak lecserélődésére utal. Némely elemző furcsa módon úgy oldja meg az előbbi problémát, hogy egynek veszi a kétféle változást. Nem született egyetértés abban a kérdésben sem, hogy a forradalom vajon elsősorban politikai jelenségnek tekinthető-e; sok megfigyelő például a

forradalomban mindenekelőtt a társadalom szimbólumrendszerének és legitimációs ideológiájának átalakulását látja, mások szemében viszont a szimbólumok változása semmiféle jelentőséggel nem bír. Az elemzők zöme a forradalmat gyors fordulatként értelmezi, ám győzelmét csak nagyon kevesen tartják feltételnek. Akadnak olyanok is, akik a győzelmet időhöz kötik; az egyik felületes vizsgálódó szerint harminc napon belül kell bekövetkeznie. Némelyik definíció a forradalomból általános fogalmat alkot, melyen belül a történelmi példák hosszú sorát követve számos esetet — államcsínyt, palotaforradalmat, katonai hatalomátvételt stb. — különböztet meg. Mások viszont a kategória érvényét néhány esetre, elsősorban a modern kor nagy forradalmaira korlátozzák. Találkozunk olyan kutatókkal is, akik hol a szűkebb, hol a tágabb meghatározást használják, sőt még a fogalmi kritériumokat is változtatják, aszerint, hogy mit kíván érdekük a vitában.⁴

Jelentős erőfeszítések történtek e zavaros állapotok rendezésére. A független változók — forradalmi helyzet (a szuverenitás megosztottsága) és forradalmi következmény (a hatalmi tömbök változása) — kijelölésével, valamint különböző variációik felsorolásával Charles Tilly fokozatosságot tételezett az államcsínyek (forradalmi helyzet, csekély változás), a csendes forradalmak (nagy változások forradalmi helyzet nélkül) és a nagy forradalmak között (Tilly 1978: 190–196). Nem hiszem azonban, hogy a forradalmak esetében szóba jöhet a fokozatosság, elvégre vagy vemhes a kocánk, vagy nem. Komolyabbra fordítván a szót, az államcsínyek, a csendes és a nagy forradalmak voltaképpen nem a forradalom, hanem a társadalmi átalakulás általános fogalmába tartoznak. A csendes forradalmaknak egyáltalán nem is kell politikai eseményeknek lenniük, a puccsok pedig, azonkívül hogy az egyik hatalmi csoportot egy másik, szociálisan azonos hatalmi csoportra cserélik, sokszor alig hoznak változást. Van-e értelme pusztán elméleti megfontolásokból forradalomnak nevezni olyan eseményeket és folyamatokat, melyeket korábban nem tekintettek — legkevésbé a bennük résztvevők — annak? Bár a résztvevők véleménye önmagában még nem mérvadó.

Véleményem szerint semmi haszna, ha a forradalom fogalmának érvényét a modern koron túlra is ki akarjuk terjeszteni, mint ahogy akkor sem jutunk előbbre, ha definíciókat a nagy forradalmakon kívül más történések leírására is alkalmazzuk.⁵ Elvégre a forradalmakat tanulmányozó kutatók is csak az utóbbiakkal foglalkoznak, és a mai kelet-európai helyzet elemzőit is izgató legfőbb vita éppen arról folyik, hogy idetartozónak vehetjük-e a modern történelmet oly mélyen befolyásoló nagy eseménysorozatokat, mint a Dicsőséges Forradalom (ez megelőzte a „forradalom” szó modern értelmének kialakulását), az amerikai forradalom (ez aligha nevezhető „társadalmi” forradalomnak) vagy az 1956-os magyar forradalom (mely nem vezetett sikerre). Bizonyos azonban, hogy a nagy forradalmak leírására szorítókat kategóriák szintén félrevezetőek lehetnek. Theda Skocpolnak a társadalmi forradalomról alkotott meghatározása — „az ország állam- és osztályszerkezetének gyors és gyökeres átalakulása részben alulról induló osztályjellegű

felkelésektől kísérve, illetve ezek révén” — helyesen tesz különbséget társadalmi forradalom, államcsíny, felkelés, lázadás és a kormányt ellenőrző hatalmi tömörülések cseréje között. Mindazonáltal az idézett definíció kizárja például az amerikai forradalmat (Skocpol 1979). Ezt talán Skocpol nem társadalmi, hanem politikai forradalomnak tekintené, mivel (feltételezhetően) az osztályok összeütközése és az osztályszerkezet változása nélkül zajlott le.⁶ Ám akkor mi az a fogalom, mely alá egy ilyen politikai forradalom és a francia forradalom egyaránt besorolható, mindkettőt kétségtelenül forradalomnak, és — jelentőségükre figyelemmel — a „nagy” jelzőre méltónak ítélve. Skocpol — aki meghatározásából kirekeszti a normatív integráció problematikáját, és ugyanakkor kiterjeszti definícióját az alkotmányok törvényes hatálytalánítására és újrászövegezésére — nem ad választ erre a kérdésre (lásd Arendt 1963).

Itt inkább S. N. Eisenstadtnak a fentiekkel ellentétes felfogása jön segítségünkre; a nagy forradalmak e szerint mindenekelőtt a társadalom régi jelképrendszerével való hirtelen és teljes szakítást, és az új szimbólumrendszer megszületését hozzák magukkal (Eisenstadt 1978). Gondolatmenetét Eisenstadt egy különböző források alapján összeállított, hosszú és bonyolult felsorolással szemlélteti (1. a politikai rendszer erőszakos átalakítása, legitimálása, jelképeinek megformálása; 2. a hatalmi elitek cseréje; 3. a főbb intézményi szféráknak, a gazdaságnak és az osztályszerkezetnek a modernizációhoz — sőt a piacgazdaság megteremtéséhez — vezető változásai; 4. gyökeres szakítás a múlttal, radikálisan új viszonyok létrehozása; 5. millenarizmus, az ember és a személyiség átkovácsolásának vágya, amelyet az utópizmus, a forradalmi élmény és az erős szolidaritás kritériumaival egészít ki). Szerzőnket olvasva az a benyomásunk támad, hogy a világtörténelem egyetlen forradalma sem üti meg a mértéket, az amerikai forradalomról nem is beszélve!⁷

Eisenstadt, helyesen, a modern korra kívánja korlátozni a forradalom fogalmának érvényét, ám a kategória mai használatával már nem sokat törődik. Alain Touraine viszont éppen ezt a problematikát állítja vizsgálódásainak középpontjába. Más társadalomtudósokkal egyetértésben Touraine fölöttébb egyszerű meghatározást javasol: forradalom megy végbe akkor, amikor a demokrácia nevében fellépő mozgalmak lerombolják a kiváltságokon alapuló régi rendszert (Touraine 1985: 129). A szokványos definícióktól eltérően ez a megfogalmazás a hagyomány és a modernség szembeállítására összpontosító tudományos elemzés mellett a résztvevők önmeghatározását is értelmezi; a demokráciára történő utalással súlyt ad a közvetlen szereplők szavainak, függetlenül a többnyire távolról sem demokratikus végkifejlettől. Touraine sajnos nem vizsgálja elég mélyen, hogy milyen összefüggés van a demokrácia forradalmi tartalma és a demokráciaellenesség között (lásd erről Furet 1981). Csupán feltételezi ezt a kapcsolatot, mely szerinte a történelem előrehaladtával érvényteleníti a forradalomban eredetileg meglévő demokratikus elemet.

Touraine azt állítja, hogy a forradalmak kora lejárt. Kijelentését két különálló, végső soron egymásnak ellentmondó érve alapítja. Először kifejti, hogy ma már sehol sem léteznek Régi Rendszerek. Az emberek ma a diktatórikus berendezkedések modernizálásától, illetve a modernizáció mellékhatásaitól, vagy mindkettőtől szenvednek. Ezért az úgynevezett iszlám forradalmat vagy a Szolidaritás-mozgalmat nem tekintetjük forradalomnak. Mindkettő a modernizáló elitek különböző típusai ellen harcol, amelyek már lerombolták a régi rezsimeket. A nyugati társadalmi mozgalmak sem a stagnálás, hanem a változásokat hajszoló voluntarista túlzások ellen szállnak síkra. Touraine másik érve arra hivatkozik, hogy Latin-Amerikában és Kelet-Európában ma azért utasítják el a forradalmat, mert napjainkra nyilvánvalóvá vált a demokrácia és a forradalom eszméjének különválása; ezt bizonyítja az is, hogy a múlt nagy forradalmi lerombolták a demokráciát, s mindenekelőtt az állam szervezetét erősítették; a forradalmárok még az 1960-as és az 1970-es években is abban reménykedtek, hogy antidemokratikus eszközökkel megdönthetik a liberális demokráciát.

De mi van akkor, ha a történetek résztvevői ténylegesen a forradalom szót használják, mint az Iszlám Forradalom vagy az 1956-os magyar forradalom esetében? Az efféle szóhasználat semmire sem kötelez minket, ugyanakkor nem vonhatjuk ki magunkat hatása alól. Az 1956-os magyar forradalom vonatkozásában Touraine maga sem tiltakozott a fogalom alkalmazása ellen — ami következetlenségével együtt is elgondolkodtató (Touraine 1985: 136). Az 1989-es események kapcsán hasonló kérdések merülnek fel. Az anti-forradalom fogalma, mellyel Touraine a kommunista rendszerek ellen felkelő népi mozgalmakat jelöli, sajnos megmarad a szerző magánhasználatában (Touraine 1985: 140; 1990: 27–28). Ennél is nagyobb baj az, hogy a forradalmak végéről szóló tételének mindkét indoklása vitatható. A „neopatrimonializmus” és a „neotradicionalizmus” irodalma már rámutatott arra, hogy az eredetileg modernizáló rendszerek is konzervatív, régi rezsimeként megjelenő, újfajta kiváltságokkal körülbástyázott politikai és társadalmi szerkezetekké csontosodhatnak.⁸ S jöllehet a forradalmak diktatórikus logikájával kapcsolatos tanulságok nagyon is valóságosak, tévedés lenne feltételezni, hogy létezik egyfajta lineárisan hagyományozódó, mindenütt ható *kollektív* tanulás, mely nem hagyja feledésbe menni azt, amit egy mozgalom és cselekvői valahol egyszer már megtanultak, s ilyenformán szükségképpen meghatározza az eseményekben résztvevők tudatát. A történelemben sajnos mindent újból és újból meg kell tanulni, de nagy kísértések esetén tudni kell félresöpörni az okosságunkat, sőt akár felejtetni is.

Touraine-nek persze teljesen igaza van, amikor a strukturális változások mellett a résztvevők önmeghatározására is figyelmet fordít. A forradalom fogalmának F. Furet, M. Ozouf és munkatársai, R. Koselleck és a *Geschichtliche Grundbegriffe* társszerzői, valamint L. Hunt és K. Baker nevéhez fűződő legújabb fejlődése során sokat hallottunk — kivált a Francia Forradalom kapcsán — a szereplők szavainak jelentő-

ségéről (Koselleck et al. 1975; Baker 1990: 9.fej.; Furet–Ozouf 1989). Az említett gondolkodók az új és specifikusan modern politikai kultúra kialakulásának folyamatában vizsgálták a forradalom fogalomhasználatát, szemantikáját és retorikáját. A forradalommal együtt járó strukturális változásokat semmivel sem hanyagolták el kevésbé, mint nagy elődjük, Hannah Arendt. Kivált Furet szállt síkra a résztvevők megnyilvánulásait figyelmen kívül hagyó populista történetírás ellen. Látható, hogy ezek az elemzések éppen kiegészítik az objektív szemléletű kutatást, amely egymaga képtelen megjelölni azt a határvonalat, ahol a társadalmi szervezeti elvek válsága megkezdődik (Habermas 1975). A francia forradalom előtérbe állítása egy általánosabb, összehasonlító elmélet keretein belül is érvényes lehet. Sőt, a résztvevőkre összpontosító tudományos irodalom egyenesen a francia eseményekből kiindulva határozza meg az eljövendő forradalmárok önértelmezési keretét is szorgáló forradalmi hagyomány szemantikai és retorikai elemeit.⁹ Bizonyos azonban, hogy egy ilyesfajta hagyomány megszületése bonyolítja az összes későbbi forradalom megnyilatkozásainak értelmezését, lévén hogy az új, ám a franciákéival közös tapasztalatok az 1789 és 1795 között kialakult forradalmi tradíció szótárának segítségével fogalmazódnak meg.

Véleményem szerint a forradalomnak, e sokféle tartalommal terhes fogalomnak a jelentése négy¹⁰ értelmezési szinten — kognitív, fenomenológiai, hermeneutikai és jogi-normatív síkon — bontható ki. Mind a négy szintnek sarkalatos elméleti jelentősége van, ám a konkrét esetekben mindig vizsgálni kell, hogy melyiket állítsuk előtérbe. A kognitív síkon azt elemezzük, hogy miként látják a társadalmi folyamatokat a külső szemlélők. Ebben a társadalomtudósok és a történészek tudományos vitáira támaszkodunk. A fenomenológiai síkon a résztvevők szemantikai megjelölésekben és nonverbális szimbolikában kifejeződő élményeire, vágyaira és félelmeire összpontosítjuk figyelmünket, ugyanezt hermeneutikai szempontból nézve pedig az aktorok interpretációs erőfeszítéseit hangsúlyozzuk, azaz, hogy miként hozzák összefüggésbe saját tetteiket a modern forradalmi hagyományokkal. Az utóbbi két dimenzió a szereplők diskurzusaiból, továbbá a hermeneutikus irányultságú történészek munkáiból rekonstruálható. Végül a jogi-normatív síkon azt derítjük fel — a megfigyelők és a résztvevők jogi elemzéseinek segítségével —, hogy milyen helyet foglal el a forradalom fogalma a jogtudományon belül. E négy szint persze kölcsönösen összekapcsolódik egymással. Mindamellettt egymástól függetlenül is vizsgálhatók. Például az amerikai és a francia forradalmat csupán három síkon értelmezik „forradalomként”, ám a francia után bekövetkezett, s többnyire „nagy-ként” méltatott forradalmak már mind a négy síkon annak minősülnek.

1. A kognitív-objektív szint

Mind a struktúrákat, mind az eseményeket tanulmányozhatjuk a külső megfigyelő szemével. A vizsgálat tárgya persze mindig az elméletektől függ. Véleményem szerint a társadalmi struktúrák korszerű elmélete a

forralmi változást a társadalmi rendszerek vagy alrendszerek síkjára helyezné. Ebből a szempontból forradalom játszódik le akkor, amikor a társadalmi rendszereket és alrendszereket új, másként szervezett alakzatok váltják fel. Nyilvánvaló azonban, hogy a társadalmi berendezkedéseket nem lehet teljes egészében kicserélni. Ezen a síkon tehát a változások mellett mindig felfedezhető bizonyos fokú folytonosság. A forradalmak rendszerelméletének egyik legfőbb gondja az, hogy miként különítse el a szisztémán belül azokat a szervezeti és koordinációs elveket, illetve intézményi magokat, melyek felváltása ebben a szférában elengedhetetlen, ám ugyanakkor elégséges feltétele is a forradalomnak. A második nehézség abból fakad, hogy bár joggal beszélhetünk agrár-, ipari, kulturális vagy oktatási forradalomról, a mi fogalmunk többnyire a politika területére vonatkozik. Éppen ezért tanácsos hangsúlyoznunk, hogy rendszerszempontból a forradalom mindenekelőtt a politikai alrendszer átalakulása, még akkor is, ha hatása más alrendszerekre is kiterjed.

A kognitív–objektív s főként a rendszerelméleti elemzések harmadik — ám véleményem szerint a szükséges változások körülhatárolásánál könnyebben megoldható — problémája a forradalom időkeretének kijelölése. A struktúrák helyett itt hasznosabb, ha az eseményekre összpontosítunk. Ebből a szempontból akkor beszélhetünk forradalomról, ha megállapíthatjuk, hogy egy bizonyos esemény, vagy még inkább eseménysor jelentős szerepet játszott a minket érdeklő változás beteljesítésében. A vezető társadalomtörténészek ma a politikai eseményeket tartják döntőnek; ezek az események feltételezik a kollektív cselekvést, de nem okvetlenül a kollektív erőszakot, és — szerintem — nem csupán a hatalmi elitet lecserélését, hanem az egész kormányforma átalakulását magukkal hozzák. Ez utóbbi kritériumra hivatkozva a változást, legalábbis a politikai alrendszerben, gyorsnak ítéelhetjük.

Mindamellet a történések előtérbe állításával sem tudjuk behatárolni a rendszerváltáshoz szükséges módosulások körét. Lengyelországban 1956-ban például olyan politikai események, kollektív megmozdulások zajlottak le, melyek végül kormányváltásba torkolltak. De a Gomulka-rezsim hatalomra jutása vajon átalakította-e a kormányformát, a politikai alrendszer szervezeti elveit? Nyugodtan mondhatjuk, hogy nem, dacára a valóban rendkívül fontos politikai reformoknak. A dilemma feloldhatatlan, ha megmaradunk a kognitív–objektív síkon.

2. A fenomenológiai-empirikus szint

A társadalomtudósok nem feltétlenül élveznek előnyt a közvetlen résztvevőkkel szemben; jól teszik, ha beleélik magukat a szereplők helyzetébe, és az ő szemükkel látva igyekeznek leírni és értelmezni amazok tapasztalatait, tetteit. Köztudott, hogy a forradalmárok más, felgyorsult időben élnek; határtalan, mondjuk úgy: „időtlen” karizmatikus pillanatok részesei; ilyenkor lehullanak róluk a társadalmi béklyók, erkölcsileg minden kristályossá válik bennük, a szolidaritás és a cselekvés terjedelme hatalmassá növekedik (Eisenstadt 1978: 175–176;

Koselleck 1985: 46–52). E kivételes percekben — Walter Benjamin szavaival — elnémul a történelmi dialektika (*Dialektik im Stillstand*). Lynn Hunt egyenesen a „mitikus jelen” felmagasztalásáról és dicsőítéséről beszél (Hunt 1984: 27 és másutt). Ezért van minden forradalomban olyan óriási jelentősége az ünnepegeknek és a megemlékezéseknek; ezek segítségével próbálják megragadni, sőt intézményesíteni e sajátos időélményt. A forradalmakban maga a nyelv is fontos változásokon megy keresztül: a szereplők szalonképtelenné nyilvánítják a régi rendszer kulcsfogalmait, ugyanakkor nagy hévvel alkotnak új szavakat és kifejezéseket, s keresik a verbális identifikáció új formáit. Széles körben átkeresztelik a városokat és az utcákat, leverik a címereket, ledöntik a szobrokat (Hunt 1984: 20). A mitikus jelen nyelvi világa és közösségi konszenzusa azonban törekeny; a forradalmi szemantika félelemmel terhes. Ez az egyik gyökere annak, hogy minden nagy forradalomban ellenségektől és összeesküvésektől rettegnék (Hunt 1984: 32, 38–39). A radikális forradalmárok szemében a politikai univerzum gonosz lelkektől nyüzsgő, és minden apró összebeszélés a nagy összeesküvés bizonyítéka (Furet 1989: 138). A közösség és a konszenzus törekenységének problémáját más oldalról is megközelíthetjük. Mint Hannah Arendt hangsúlyozta, a forradalom harcosai a magánérdekek helyett a közjót és a szabadságot helyezik előtérbe (Arendt 1963). Az efféle hangsúlyeltolódás kedvez az új hatalmak felemelkedésének, nyomában csökken a feszültség, s így lehetőség nyílik a politikai élet demokratizálására s az alkotmányozásra. A forradalomnak tehát megvan a maga árnyékos és napos oldala.

Amikor a szereplők forradalomnak nevezik tetteiket, többnyire élményeik, valamint a lejátszódott események és szerkezeti változások együttesére gondolnak. Minthogy a strukturális átalakulásokat a résztvevők nem mindig látják tisztán, kizárólag forradalmi tevékenységükből, élményeikből, feszültségeikből vagy megfogalmazásaikból még nem következtethetünk magára a forradalomra. Kétségtelen, hogy a forradalmi tettek hatalmas erőként feszegetik a struktúra határait. Ám hogy ezek a határok hol vannak, azt egyedül a szereplők tudatára összpontosítva nem tudjuk megmondani. Előfordulhat, hogy a forradalmárok akkor is csalódást éreznek, amikor a külső szemlélő szerint egyértelműen bekövetkezett az áttörés, s megformálódtak az új szervezeti elvek. A forradalmi élmény természetéből fakadóan állandóságra, a forradalom folytatására törekszik. E jellegzetessége a közösséghez és a konszenzushoz fűződő félelmekhez kapcsolódik, s az alkotmányossággal, valamint a demokrácia intézményesítésével egyaránt összeférhetetlen.

3. A hermeneutikai szint

Az esemény(ek) pusztja elnevezésével még nem derítettük fel a forradalom teljes jelentésvilágát. A résztvevők nyelve a francia forradalom óta nem sokat változott. Ebben a forradalmi élmény hasonlósága is szerepet játszik, de még fontosabb, hogy az aktorok a nagy forradalmakra tekintve értelmezik tetteiket, sőt olykor teljesen azonosulnak történelmi

elődeikkel. Így aztán Franciaországtól Kubáig mindenki „a” forradalomról beszél, a résztvevők magukat „forradalmárnak”, haragosaikat pedig „ellenforradalmárnak” hívják, s ezenkívül is a legkülönbözőbb főneveket illetik a fenti jelzőkkel. A forradalmárok, bárhol is küzdenek, nemcsak arról ismeretesek, hogy az ellenségektől és az összeesküvésektől való örökös félelemben élnek, hanem arról is, hogy előszeretettel lépnek színre — a napi realitásokat félresöpörve — az emberek úgymond valódi, történelmi, racionális érdekeinek és szükségleteinek képviselőiként. Egészen a kubai forradalomig — hacsak nem azután is — a forradalmárok általános meggyőződése volt, hogy szavaik, sőt tetteik a Nagy Francia Forradalom s annak általuk is folytatott hagyományai révén nyerik el értelmüket. Megcsúfolva Marx reményeit, még a marxizmus harcosai sem a jövő jegyében alkották költészetüket. A modern forradalmárok csaknem kivétel nélkül önként ragasztották magukra a jakobinizmus címkéjét, s vereségeiket a Thermidor, a bonapartizmus és a restauráció fogalmaival irták le. Ugyanúgy énekelték a *Marseillaise*-t és az *Ah, ça ira*-t is, mint a régiek, csupán több-kevesebb szövegmódosítással.

A forradalmi hagyomány szemantikai potenciálja felfokozta és merdebe terelte a forradalmi élményt. Ugyanakkor leértékelte a forradalmárok szemében azokat az átalakulásokat, melyek a nagy példa felől nézve nem ütötték meg a mértéket, vagy legalábbis más irányba haladtak. A francia forradalomtól örökölt és Marx által rendszerezett történelemfilozófia fogalmai szerint „a” forradalom egyrészt gyökeres szakítást hajt végre a fennálló állapotokkal, másrészt viszont folytatja az úgynevezett polgári-demokratikus forradalmak által megkezdett utat. A végső cél: a teljesen tiszta lap, a múltra semmiben sem emlékeztető jövő, a szabadságon és együttműködésen alapuló, maradéktalanul emancipálódott társadalom. Minden forradalmi *legitimációs* követelés mélyén ez a zárt történelemfilozófiai rendszerből táplálkozó felfogás rejlik. Hívei — nagyrészt a francia forradalom radikális szakaszának befolyása alatt — úgy érzik, hogy árulás és hűtlenség bármilyen kísérlet, mely szilárd intézmények kiépítésével a forradalom lezárására törekszik. A forradalmi hagyomány szerint a forradalmat forradalomnak, akár permanens forradalomnak, akár a forradalmat belülről szétfésztő újabb forradalomnak kell követnie.

4. A normatív-jogi szint

Láthattuk, hogy a forradalmi hagyományban — melyre hivatkozva a magukat forradalmároknak nevezők tetteiket értelmezték — nincs helye a lezárásra, a történetek permanensként való stilizációjának elkerülésére irányuló eseményeknek és folyamatoknak. Mint Hannah Arendt rámutatott, az előzmények nélküli és alkotmányozással végződött amerikai forradalmat sem hívei, sem bírálói nem tekintik a tradíció részének. De a főt részletezett feltételek szerint sem az 1848-as magyar, sem az 1918-as német felkelés nem illeszkedik a sorba. A forradalom jogi meghatározása kitérít a kategóriát, teret adva a francia és az amerikai

típusoknak is. Hans Kelsen szerint „akkor következik be forradalom ..., amikor a közösség jogrendjét törvénytelen, vagyis a korábbi törvények által meg nem engedett módon érvénytelenítik és váltják fel egy új renddel” (Kelsen 1945: 117). Kelsen úgy véli: jogi szempontból közömbös, hogy az események erőszakkal vagy erőszak nélkül zajlottak-e, s hogy élükön a kormány, a rivális elitek vagy maguk a tömegek álltak. Kelsen az államcsínyeket is a forradalom kategóriájába sorolja.

Habár Kelsen definíciója hasznos kiindulópontul szolgál, nem árt, ha kiegészítjük egy-két gondolattal. Az államcsínyek például — melyek töréspontot jelentenek ugyan a törvényességben, de nem feltétlenül vezetnek lényeges jogi változásokhoz — egyedül a kelseni tanításban változtatják meg a jogrendszer identitását.¹¹ Ennél is megfontolandóbb azonban két másik ellenvetés. 1. Különbséget kell tennünk az állam (föderáció, kiválás vagy annektálás révén) és az alkotmány eltörlése között.¹² Kelsen meghatározása tehát hiányos, a „község jogrendje” helyett valami olyasmit kellene mondani, hogy „egy máskülönben (elsősorban területileg) folytonos állam jogrendje”. 2. Carl Schmitt nézetei szerint Kelsen definíciója még a forradalom elengedhetetlen feltételeit sem tartalmazza, hiszen amikor az alkotmányt vagy főbb módosítási szabályait ugyanezen módosítási szabályok alkalmazásával helyezik hatályon kívül, akkor a forradalmat csupán elleplezik egy jogi fikció segítségével. Tehát, míg az államcsínyekre hivatkozó érv a definíciót hiányosnak minősíti, addig Schmitt véleménye szerint az még fölösleges elemet is tartalmaz, mivel nincs szükség törésre az alkotmánymódosító eljárásokban.

Az embernek olyan érzése támad, hogy Schmitt politikai problémát csempészett a jogi helyébe, feltételezve, hogy a jogfolytonosság leple alatt politikai forradalom mehet végbe. Mindazonáltal kijelentésének jogi érvénye is van. Mint H. L. A. Hart Kelsentől eltérően hangsúlyozta: ha egy rendszert saját szabályaira hivatkozva alakítanak át, az nem feltétlenül jelenti azt, hogy az eredeti jogrend érintetlenül marad, s ebből még csak nem is következik, hogy logikai ellentmondás lenne az, ha egy alkotmánymódosítási törvényt önmagára hivatkozva megreformálnak (lásd Hart 1983: 173–178). Jogi szempontból egy rendszer gyökeresen átalakulhat a törvényesség sérelme nélkül. Ez esetben általában az 1. számú módosítási törvény töretlenül hatályban marad mindaddig, amíg rendelkezései szerint érvénybe nem lép a 2. számú módosítási törvény. Mondhatjuk-e, hogy egy ilyen jogfolytonosságot és jogrendszerváltozást egyaránt magába foglaló eseménysor jogi szempontból is „forradalomnak” minősül?

Tény, hogy a jogfolytonosság valóban *alcázhat* politikai forradalmat. Ám az általam kidolgozott elméleti keretben ez mindössze annyit jelent, hogy az átalakulás az egyik síkon forradalomnak minősül, a másikon viszont nem. Schmitt-tel szemben úgy vélem, hogy a jogfolytonosság ilyenkor nem *csupán* látszólagos, sőt olyan következményei lehetnek, melyek befolyásolhatják a politikai forradalom jellegét, mi több, eldönthetik, hogy végbement-e egyáltalán forradalom. Tisztogadni, visszame-

nőlegesen igazságot tenni például jóval nehezebb a jogfolytonosság légkörében.¹³ Másfelől, a jogrend változását és a rendszer eredeti módosítási szabályain túllépő alkotmányozást egyaránt magába foglaló teljes jogi cezúrának szintén megvannak a maga sajátos politikai hatásai. Amikor egy szisztémát nem önnön szabályaira hivatkozva alakítanak át, akkor jogúr támad — exlex állapot —: a régi rend *már*, az új rend *még* nem érvényes. Az alkotmányosság megszakad, vákuum keletkezik. Ilyenkor minden kormány ideiglenes. Gondoljuk meg: az alkotmányt — Schmitt véleményétől eltérően — korántsem mindig egy teljesen szabad, minden jogi kötöttségtől mentes hatalom hozza létre, azonban a jogi vákuum pillanataiban (de nem amikor a régi rendszer módosítási szabályai révén következik be a teljes változás) éppen egy ilyen hatalom van születőben.¹⁴

A jogi értelemben vett forradalmat tehát háromféleképpen határozhatjuk meg. 1. A jogrend teljes átalakítása a régi felülvizsgálati törvények mellőzésével. 2. A rendszer saját revíziós szabályainak hatálytalánítása még más politikai vagy jogi változások nélkül is. 3. A jogrend teljes átformálódása akár saját revíziós szabályai révén. Az első meghatározással minden jogász meg lenne elégedve, de nem mind állítaná, hogy a jogi értelemben vett forradalomhoz e két feltétel elengedhetetlen. Ám, ha e definíció mindkét feltétele teljesül, a jogi értelemben vett forradalom megtörténte vitathatatlan. Ugyanakkor Kelsen legbuzgóbb hívei a 2-es számú meghatározást szükségesnek és elégségesnek tartanák, a Schmitthez hasonló jogtudósok pedig a 3-as számúval tennék ugyanezt. A magam részéről szkeptikus maradok a kelsen-i álláspont ortodox változatával szemben, lévén az érzéketlen az államcsíny és a forradalom közti különbségre, ám Schmitt nézetét már nem lehet egykönnyen elutasítani. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy amikor egy szisztémát saját felülvizsgálati szabályainak alkalmazásával alakítanak át, akkor jogi értelemben a forradalom bekövetkezte nem elég egyértelmű, sőt vitatható. Az események forradalomként való jogi értelmezését ilyenkor a másik három — a kognitív-objektív, a fenomenológiai-empirikus és/vagy a hermeneutikai — síkon megközelítve kell elvégeznünk.

Hogy forradalomról vagy „nagy forradalomról” beszélhessünk, ahhoz nem kell mind a négy dimenziónak a megléte. Semmit sem bizonyít, ha újból és újból elismételjük, hogy a modern kor 1789 utáni forradalmi mind megfeleltek az összes kritériumnak. Ám ha a kritériumok valamelyike hiányzik, akkor jó okunk van arra, hogy egy eseménysort forradalomnak nevezzünk. És viszont: ha csak egy dimenzió van jelen, annak a legteljesebben és a legegységesebben kell megmutatkoznia ahhoz, hogy az átalakulást határozottan forradalminak ítélhessük. Erre azonban többnyire nem kerül sor, miként azt a folytonosság őrzésével végbemenő, Tocqueville-féle rendszerszerű változások vagy a szisztéma saját szabályaira hivatkozó, átfogó jogi reformok példái mutatják. Jelentékeny események mehetnek végbe, s a megfigyelő végül mégis csupán két-három feltétel tökéletlen s távolról sem egyértelmű teljesülését nyugtázza. Az ilyen konstellációkat a legnehezebb értelmeznünk.

Az 1989-es kelet-európai átalakulások, melyek egyszerre olyanok, s mégis mások, mint a Nagy Forradalmak, különösen nehéz kérdés elé állítják a történelmi fordulópontok kutatóit. Miről beszélnek az események, és milyen következményekkel járnak, amikor, a reformizmus összes értelmezési lehetőségén túllépve, mind az általam „objektívnek”, mind a — néhány országban — „szubjektívnek” nevezett kritériumok szerint forradalomnak minősülnek, ám közben a hermeneutikai dimenzió, a forradalmi hagyomány lényeges elemei hiányoznak belőlük, sőt résztvevőik tudatosan elutasítják ezeket s igyekeznek kikerülni a forradalmat annak legteljesebb jogi értelmében. Minduntalan megdöbbenek a forradalom szó elé 1989-ben illesztett jelzőkön: egyfelől törvényesnek, alkotmányosnak és kialakottnak minősítik, utalva az alapok megújulására, ám mégis ódzkodva a gyökeres szakítás gondolatától, másfelől erőszakmentesnek, békésnek, szelídnek, bársonyosnak és vértelennek nevezik, elvetve az ellenség könyörtelen elpusztításához és az én erőszak révén történő megtisztításához kapcsolódó szóhasználatot, s egyáltalán azt a nyelvet, mely az osztály vagy a nemzet fogalmi szerinti húzza meg a határt barát és ellenség között. A hiány épp olyan beszédes, mint a nyílt tagadás: a forradalom szóval eddig még sem főnévi, sem melléknévi alakjában nem találkoztunk; nem hallani forradalmi igazságról, erkölcsről és jogról, forradalmi személyiségről. Hiányzik az eseményeket és az új társadalom létrejöttét történelmi logikába rendező akár liberális, akár marxista történelemfilozófia, mint ahogy hiányzik az ennél is fontosabb és jellegzetesebb, elképzelt jövőből építkező költészet. Az 1989-es átalakulások résztvevői a nagy forradalmak szellemi fegyvertárából csupán a természetjogi hagyomány normatíváit, az egyetemes jogokat és demokratikus eljárásokat vették elő, noha ezek voltaképpen már kikoptak a forradalmi képzetkörből, s mindenütt egy másik tradíció, a megállapodott alkotmányosság részévé váltak.

Mindamelllett, az önkorlátozó forradalom kelet-európai eszméje úgy két éve már maga is erős támadásoknak van kitéve. A térség jobboldali, tekintélyelvű politikusainak programjában a nacionalizmus mellett a szélsőséges forradalmi elképzelések is egyre inkább tért hódítanak.¹⁵ Meglepő módon, a jobboldali autoritarizmus éppen forradalmi retorikájával vonzotta magához a radikális demokrata meggyőződésű egyéneket és csoportokat. A forradalmi kirohanások még azokban az országokban is hatottak, ahol a lakosság nagy általánosságban közömbös maradt a demagógiával szemben, s a liberálisok furcsamód védekezésre kényszerültek, miközben maguk is az önkorlátozás gondolatának a forradalom eszméjéről való leválasztására törekedtek, ez utóbbin a törvényességet és az alkotmányosságot érve. A radikálisok egyre erősebbek az új politikai pártok és parlamentek nagy részében. A szélsőséges forradalmi elképzelések pedig egyre jobban befolyásolják Kelet-Európát, akadályozva — mint látni fogjuk — a demokrácia fejlődését. Előtérbe kerülésük a forradalom fogalmának mind a négy, itt bemutatott síkján bonyodalmakat idéz elő, s ezek csak akkor vizsgálhatók, ha az adott ország eszmeáramlásait teljes mértékben át tudjuk tekinteni.

MAGYARORSZÁG — RENDSZERVÁLTOZÁS VAGY FORRADALOM?

Az országukban végbement politikai átalakulást a magyarok jobbra *rendszerváltásnak* nevezik. A kifejezés régóta tartja magát, annak ellenére, hogy a miniszterelnök és pártja a *rendszerváltás* fogalmát részesíti előnyben. A szóhasználat oka alighanem az, hogy a kormányzópárt, az MDF eredetileg a lassabb, kevésbé radikális változásért szállt síkra. A terminológiai konfliktus létrejöttében ugyanakkor főszerepet játszott az, hogy a gyors átalakulást szorgalmazó rivális párt, az SZDSZ 1989-ben kiadott híres kék könyvében, *A rendszerváltás programjában* az előbbi kifejezést tette használatossá. Érdekes, hogy az eredeti fogalom könnyedén túlélte versenytársa, a hasonló hangzású *rendszerváltoztatás* rohamát, mely az átalakulás — felváltott vagy megváltoztatott — tárgya helyett az események alanyára helyezi a hangsúlyt.¹⁶

Változó rendszerek és alrendszerek

Úgy tűnik, hogy a globális alany nélkül végbemenő rendszerváltozás gondolata különösen alkalmas a magyarországi viszonyok leírására. Míg más kelet- és közép-európai országokban inkább csak a régi struktúrák széthullását és a korábbi koordinációs mechanizmusok hatástalanítását konstatálhatjuk, addig Magyarországon már az új alrendszerek, sőt egy átfogó új társadalmi berendezkedés körvonalai is felrajzolódnak. A némenklatúra szelekciós módszerén alapuló egypárti politikai felállás helyett Magyarország a mind országos, mind helyi szinten szabad választásokat hozó többpárti politika mellett tette le a voksát. Jóllehet a pártrendszer végső jellege még nem látható (nem tudjuk, hogy polarizált, enyhén polarizált vagy két rivális koalícióra váló lesz-e), s a működőképes választói törvény ellenére a teljesen kikristályosodott politikai pártok is hiányoznak, a struktúra mégis ugyanolyan szilárdnak tűnik, mint a háború után kialakult új többpárti európai konstellációk bármelyike. Mi több, a függőség és a központi ellenőrzés régi formáinak felélesztésére tett kísérletek ellenére, Magyarországon az önkormányzatok ma önállóbbak, mint sok nyugat-európai államban, az ellenzék ellenállása miatt hiába próbált meg rájuk telepedni a kormánykoalíció. A kultúra területén Magyarország mára hatálytalanította a politikai kényszer, a cenzúra és öncenzúra elve szerint működő modellt, és a sajtó, valamint a média intézményesítésére tett kormánytörekvésekkel dacolva dinamikus, eleven nyilvános szférát alakított ki. A nyilvános szférának a hatalmi nyomással szembeni ellenállóképessége egészen figyelemre méltó. Tény, hogy a jogrendszer átalakulása még távolról sem maradéktalan, s hogy a bíróságok függetlensége továbbra is napirendi kérdés, ám az alkotmánybíróság (a leghatékonyabb a térségben) teljes — erre felé szokatlan — függetlenségre tett szert, fontos lépést téve előre az alkotmányosság felé. Akárcsak a néhány évvel ezelőtti állapotokkal összehasonlítva azt látjuk, hogy egyre-másra alakulnak az új egyesületek,

s jóllehet hatásuk az országos politikára korlátozott, helyi, regionális szerepük — mely részint a központi médiák révén válik ismertté — nem becsülhető eléggé. Végül a leglényegesebb, a gazdasági szféráról szólóan elmondhatjuk, hogy bár az állami szektor privatizációja lelassult, és kísérletek történtek egyes, korábban a vállalatvezetői autonómia révén decentralizálódott ágazatok (időleges?) újraállamosítására, Magyarország mára messze maga mögött hagyta mind a parancsuralom, mind az informális irányítás rendszerét, és a piaci koordinációs elvek megszilárdítása felé halad.¹⁷ A legfontosabb e téren a „közvetett privatizáció”, más szóval a hazai és külföldi tőkét egyaránt felhasználó új magánvállalkozási formák elterjesztése, mely az egyoldalú tulajdoni és foglalkoztatási szerkezetet tisztán piacorientált megoldásokkal helyettesíti.¹⁸ Annyi bizonyos, hogy képtelenség megállapítani: vajon az ország valóban átlépte-e az állami tulajdon által dominált puha költségvetési korlátokkal jellemezhető, redisztributív parancsgazdaságot a piaci berendezkedéstől elválasztó határvonalat. A politikai alrendszerben történt változástól szem előtt tartva csak annyit állapíthatunk meg: Magyarország esélyei e határ mielőbbi átlépésére — bár nem függetlenül a politikai döntésektől — továbbra is meglehetősen kedvezőek.

A különböző alrendszerek természetesen nem egyforma mértékben változtak. Többnyire egyetértés uralkodik a tekintetben, hogy a gazdasági átalakulás messze a politikai rendszerváltozás mögött kullog, hisz emez voltaképpen befejeződöttnek tekinthető. És mégis — legalábbis szerintem — az új központi intézmények és koordinációs mechanizmusok alapjait csaknem minden alrendszerben lefektették, kivéve — eddig még — az állami adminisztrációt, mely továbbra is ellenőrzi a nemzetgazdaság nagy részét. A kormánykoalíció etatizmusa — az államelvűség a legkiemelkedőbb gondolkodók, mindenekelőtt Tocqueville munkásságában a nagy forradalmak számlájára íratott — csak megerősítette ezt a fajta kontinuitást.¹⁹ Ám hogy a kontinuitás mit is jelent, annak megválaszolásához magát az egész rendszert meg kell vizsgálnunk.

Véleményem szerint — bár ebben egyelőre nincs általános egyetértés — a szovjet típusú társadalmak szerveződését a politika parancsa, illetve diszkrecionális hatalma jellemzi (Arató 1982). Magyarországon — úgy látom — e szervezeti elvet a jogállam liberális demokrata uralmának princípiuma váltotta fel. Az új elv — noha sokan vitatják, s még távolról sem tekinthető megszilárdultnak — működik. Nem kell a magyar társadalom minden alrendszerének változási irányát helyeseinünk ahhoz, hogy belássuk: a *Rechtsstaat* (jogállam) kialakulása egy olyan országban, ahol azelőtt egyáltalán nem létezett, mindenképpen rendszerváltásnak tekinthető, s ostobaság azt állítani, hogy semmi lényeges nem történt.²⁰

Némelyek ugyanis éppen ezt bizonygatják, mondván, hogy „ez a rendszer még mindig az a rendszer” (Zsille 1991: 197). Kijelentésüket azzal támasztják alá, hogy a politikai, gazdasági és kulturális életben számos régi ember megmaradt pozíciójában. Érvelésük eltúlozza azok számát és jelentőségét, akik régi kiváltságait újakra tudták váltani, és

— ami ennél is fontosabb — összetéveszti a struktúrák, intézmények és koordinációs mechanizmusok újjáalakítását a személycserével. Az efféle nézetek hirdetői nem rettennek vissza attól, hogy javaslataik a kommunista megoldásokra emlékeztetnek, sőt véleményük szerint a régi rendszer tisztogatásainak és a volt nomenklatúra tetteinek történelmileg kumulálódó hatásai csak a társadalmi nagytakarítás új módszereivel fordíthatók vissza. A Cseh és a Szlovák Köztársaság, valamint Bulgária ilyen irányú törvényei azt jelzik, hogy a probléma nemcsak Magyarországon létezik. Mindazonáltal, ha a személyekre és az elitekre összpontosítunk, szem elől tévesztjük a gyors rendszerváltás valódi feltételét: az intézmények és a társadalmi interakciós formák átalakulását (Szabó 1992).

Sokan vannak, akik ugyan nem értenek egyet a forradalminak tűnő feketelistákkal és tisztogatásokkal, mégis úgy érzik, hogy Magyarországon a szűk értelemben vett politikai szférán, mondhatni a társadalmi piramis csúcsán túl csaknem minden a régiben maradt.²¹ Ők csupán a pozícióikat őrző hatalmi köröket látják, s bár nem mutogatnak konkrét személyekre és tisztségviselőkre, mégis összetévesztik az elit szociológiai kategóriáját a struktúra és az intézmény fogalmával. Az uralkodó elitek túlélhetik a régi rendet és meglehetősen különböző szerepeket játszhatnak el az intézmények és a koordinációs mechanizmusok átalakulása idején. Az államszocializmusra jellemző, a társadalom fölött hegemoniával rendelkező politikai rendszer átfogó változása semmit sem hagyhat érintetlenül, még akkor sem, ha a különböző társadalmi alrendszerek reformja jócskán lemarad a központi politikai szervező elv átalakulása mögött.

Kétségtelen, hogy azoknak, akik szenvedtek, most visszataszító látni a hatalmon maradt tisztségviselőket, noha közülük nem egy az országos vagy még többször a helyi demokratikus választások révén jutott állásához. Részben ennek köszönhető, hogy a régi rezsim elleni küzdelem engesztelhetetlen harcosaiban felerősödtek a radikális forradalmi indulatok.²² A radikalizmus pedig a forradalmi átalakulás szubjektív elemeinek hiányából, illetve alanyainak csalódottságából fakad.

A forradalmi élmény hiánya

A *rendszerváltás* fogalma különösen alkalmas a magyar viszonyok leírására, s nemcsak az tanulságos, amiről e szó beszél, hanem az is, amiről hallgat. Ez a furcsán színtelen kifejezés nem ébreszt különösebb szenvedélyeket, sem lelkesedést. Az a körülmény kap benne hangot, hogy a magyarok nemcsak alkotmányosnak, konszenzusosnak, békésnek és vértelennek látják forradalmukat — amennyiben egyáltalán forradalomnak tekintik a történeteket —, hanem csendesnek és szomorkásnak is. Az is előfordul, hogy felerősítve a hatást a *rendszerváltás* elé illesztik az utóbbi két jelzőt. És valóban: ha a többi országra, a lengyel Szolidaritás keretében kibontakozó tömegmozgalomra, a keletnémet, csehszlovák és bolgár népi megmozdulásokra, sőt a puccskísérlet idején

indult orosz lakossági ellenállásra gondolunk, akkor a magyar átlagpolgár a sorsfordító változások idején tanúsított közömbösségével tűnik ki. A változás persze itt sem volt egyenletes, ám a döntő események vagy szűk időkorlátok közé szorított²³, jól szervezett békés demonstrációk, vagy a különböző elitek egymás közti összecsapásának formájában zajlottak. A köztársasági elnökséggel kapcsolatos petíciós kampány 1989 novemberében csupán részleges kivételt jelent a szabály alól. Az ezt követő választásokon a lakosság tömeges távolmaradása az urnáktól szintén a magyar forradalom örömtelenségéről tanúskodik.

Nyilvánvaló, hogy 1989–1990-ben a vezető politikusok nagy része a csendes, zökkenőmentes változásokat részesítette előnyben. Erre a stratégiai, geopolitikai megfontolásokon túlmenően egyéb okaik is voltak. Antall József miniszterelnök ugyan maga is alkalmazta közfogyasztásra a (békés vagy csendes) forradalom kifejezést, ám szűk körökben ő inkább egy másik, bírálónak szánt csípős megjegyzéséről ismert: „tetszetek volna forradalmat csinálni” — mondta a kormányfő, egyúttal etatista konzervativizmusának is hangot adva.²⁴ Tamás Gáspár Miklós viszont a rendszerváltozás forradalmi jellegét hangsúlyozta, részben saját pártjának a lengyel típusú radikális reformizmushoz ragaszkodó tagjaival is vitatkozva. A társadalmi forradalom gondolata azonban őt is iszonyattal töltötte el, s a forradalom szót hamarosan már csak negatív értelemben használta.²⁵ Az eredmény az lett, hogy a demokratikus ellenzéknek eredetileg a lengyel típusú radikális reformizmushoz vonzó központi magja a fordulat során az önkorlátozás stratégiája mellett kötelezte el magát, annak ellenére, hogy az elsők közt ismerte föl e stratégia geopolitikai okainak bomlasztó hatását. Noha az ellenzék vezéralakjai egy idő után nem voltak hajlandók intézményi engedményeket tenni a kommunistáknak — mint az Antall vezette MDF csaknem egészen a keserű befejezésig —, az efféle megalkuvások ellen csak egy joghézagon keresztül támadva küzdöttek, kihasználva, hogy a hatályos szabályok az alkotmányos kérdésekben is megengedik a népszavazást. A radikális forradalommal való normatív jellegű szembenállásuk az önkorlátozás geopolitikai hátterének megszűntével is folytatódott. Kijelentették, hogy az önkorlátozáshoz a reprivatizációnak és a politikai igazságtételnek a feladása, valamint a munkavállalók elleni hadjáratoknak az elkerülése is hozzátartozik, s hogy ez a stratégia fontos elvi okokból nem áldozható fel a tömegek forradalmi érzelmeinek oltárán.²⁶

A módszerek természetesen a szóhasználatra is hatottak. 1989-ben, a döntő tárgyalások idején, a végbemenő változások kapcsán (tudtommal egyedül Tamás Gáspár Miklóst kivéve) senki sem beszélt forradalomról. A „német”, valamint a „bársonyos” forradalmakat követően néhány szerző és politikus az eseményekre visszatekintve alkalmanként a forradalom kifejezést vette elő, de mindig az említett jelzőkkel kiegészítve. A társadalomtudósok azonban kitartottak kételyeik mellett. Többnyire ők is „*rendszerváltás*”-ról beszéltek, vagy ha ehelyett valami mást akartak mondani, akkor kölcsönvették a latin-amerikai vitákból ismert „*átme-*

ner”, a Polányi Károly által bevezett „nagy átalakulás” vagy a Garton-Ashnél olvasott kissé komolytalan „refolúció” (sőt: „reforradalom”) fogalmát.²⁷ Sokan egyetértének Szilágyi Ákossal, aki egész Kelet-Európára általánosítva kijelentette: a legforradalmibb tett az volt, hogy elkerültük a forradalmat.²⁸ Szilágyi nem tagadja, hogy bekövetkezett a rendszerváltás, csupán azt állítja, hogy az eseményeket az „elkerült forradalom”, sőt a „forradalomellenes forradalom” kifejezések írják le a legjobban.

Mindamellet Magyarországon is akadtak, akik különböző jelzőkkel kiegészítve a forradalom szót használták, ám a forradalmi élmény hiányát — ezt senki sem vitatta — még ők sem tudták pótolni, s kezdetben érdekeik sem ezt diktálták. A terminológiai váltást egyébként a föld reprivatizációja mellett elkötelezett Független Kisgazdapárt tagjai körében észlelhettem először; már 1990 augusztusában is voltak áruködő jelek, de a folyamat 1990 októberében erősödött fel igazán. A kisgazdák kezdetben csupán azt követelték, hogy a kormány döntse el: „békés átmenetnek” vagy „békés forradalomnak” kíván-e részese lenni. Az utóbbi esetben a kormány joggal tart igényt a sajtó lojalítására, s lép fel a kommunista tisztségviselők ellen.²⁹ Miután az alkotmánybíróság 1990 októberében elutasította a föld kizárólagos reprivatizációját, a kisgazdapárt tagjai nyíltan a vértelen forradalom kudarcáról és az ellenforradalom megindulásáról kezdtek beszélni.³⁰ E kijelentések arra szolgáltak, hogy mozgósítsanak egy adott választó kört a reprivatizáció programjának támogatására, mely az első, ellenforradalminak minősített alkotmánybírósági döntés után — szerintük — vértelen forradalomban, illetve a rendszerváltás keretében többé nem volt megvalósítható.

1991 és 1992 során az MDF populista szárnya szintén összeütközésbe került a kommunizmus utáni Magyarország néhány sarkalatos (és úgymond: többségi elv ellenes) intézményével: a sajtóval, a köztársasági elnökkel, valamint az alkotmánybírósággal, mely nem volt hajlandó szabad kezett adni a parlamentnek az előbbi kettővel szemben. Az alkotmánybíróság azonkívül továbbra is akadályozta a koalíció reprivatizációs tervét, s a kormányzópartok politikai igazságtételre irányuló kísérleteit. Így történhetett, hogy az MDF néhány tekintélyes alakja rádöbbsent: az előző rendszerrel kötött megállapodások — melyekből ők is jócskán kivették a részüket — „ellopták”, „elárulták”, „elsikkasztották” a forradalmat.³¹ Ezek az ígék persze — éppúgy, mint a második forradalmat³² áhító alig leplezett kijelentések — a nagy forradalmak klasszikus szótárából származnak. „Úgy látszik, nagy ára van annak, hogy a békés forradalomban nem folyik vér, s az utcát sem veszi birtokába a forradalmi nép ... forradalom ez egyáltalán?”³³ Magyarországon az ilyen szövegek részint azok ellen irányulnak, akik ragaszkodnak a kerekasztal mellett kialakított, s később a két legnagyobb párt, az MDF és az SZDSZ által közösen kiegészített játékszabályokhoz, részint pedig azok ellen, akik — mint a sajtó és a médiafőnökök — állítólag hasznot húznak e szabályokból. Hogyan lehet egy meg nem történt forradalmat elárulni? A forradalom azért nem következett be, mert az eliek

elárulták a népet, s megfosztották a győzelem lehetőségétől — fejtette ki éppen az egyik ilyen, alkalmasint a legjelentősebb, elit vezetője. A hatalom a régi emberek kezében maradt — jelentette ki az új kormányzó hatalmat birtokló párt. Érdekes módon, érveiket megerősítik azok, akik a kerekasztal-megállapodásokat, a választási törvényt és a politikai küzdőtér hat párt általi kisajátítását már a kezdetektől fogva árulásnak minősítették.³⁴ E hangadók egyrészt elítélik a parlamenti pártok diktatúráját, másrészt viszont kijelentik hogy „...szövetkezem ezzel a kormánnyal, ezzel a parlamenttel ... ha ... ők is ellenzékben vannak a köztünk és felettünk szervezkedő kommunizmussal szemben...” (Zsille 1991: 199, 200).

A forradalmi hagyományhoz való viszony

A második forradalom hívei tehát voltaképpen nem tudják, hogy egy civil társadalomból kiinduló, alulról jövő, vagy egy felülről kezdeményezett, állami irányítású forradalmat kívánnak-e. Ez a dilemma az egész jakobinus-bolsevik tradícióban jelen van. Mindazonáltal Magyarország új jakobinusai elutasítják ezt a tradíciót, annak ellenére, hogy saját retorikai eszközeik — Csurka szónoklatai a nemzeti és nemzetközi összeesküvésekről, Kónya Imre utalásai a tényleges és az autentikus nép közti különbségre, meg az összes többi, valódi vagy második forradalmat követelő frázis — feltűnően emlékeztetnek e hagyomány szellemi örökségére. Magyarországon azonban negyven évi bolsevik, illetve neobolsevik uralom után tilalmas területre téved, aki nyíltan kölcsönöz ebből az eszköztárból. Ez meghatározza a politika kulcsfiguráinak szóhasználatát. Senki sem nevezi magát forradalmárnak, egyetlen tettről, intézményről, eseményről sem mondják, hogy forradalmi. A régi jelentéseknek az összeesküvésekről, ellenségekről, ellenforradalomról szóló beszédben történő újjáéledése csupán részleges. A lakosságot sokkal inkább az efféle terminológiától tartózkodó ifjú FIDESZ-aktivisták (lásd Fodor 1991) képviselik, semmint azok a populista demagógok, akik szelektíven ugyan, de élnek e nyelvvel. Mindazonáltal a szelektív használat is feltűnő, tekintve, hogy a forradalmi frázisokat éppen a legeltökéltebb antikommunisták szájából halljuk a legtöbbit.

A helyzetet többek közt azzal magyarázhatjuk, hogy a magyar történelemben egy másik forradalmi hagyomány is fellelhető, az 1848-as és az 1956-os évszámokkal jelzett, mely valóban a magyar politika szimbolikus lényegéhez tartozik. Egymáshoz sok szálon kötődő örökségük ereje máig eleven. Az 1867-es kiegyezés óta Magyarországon minden vezetés megpróbálta 1848 szimbólumait a maga legitimálására felhasználni; a március 15-i eseményekre való megemlékezés a 19. század óta fontos és vitatott szerepet játszik. A kommunisták háttérbe szorították az ünnep jelentőségét, az 1980-as évek ellenzéki mozgalmi viszont megkísérelték új életre kelteni szertartásait (lásd Hofer 1992: 30–34). Hasonló történt 1956-tal is: a forradalomra és véres leverésére való emlékezés legfőbb dátumai: október 23-a és június 16-a fontos alkalmakat jelentettek a Kádár-rendszer delegitimálására törekvő ellenzéknek. A delegitimálás

folyamatát tetőzte be 1956 népfelkelésként történt hivatalos újjáértékelése, valamint Nagy Imrének és társainak temetése 1989. június 16-án.

Mindazonáltal Magyarországon nem épp problémamentes 1848, s még kevésbé 1956 örökségére hivatkozni.³⁵ Voltaképpen mindkét évszám a klasszikus forradalmi hagyományokhoz kapcsolódik, s nem túl meggyőző, amikor a kelet-európai, önkorlátozást hirdető politika keretében próbálják meg újraértelmezni őket. Kossuth és társai nem nevezhetők egyszerűen „alkotmányos forradalmároknak”, hiszen nem is létezett modern alkotmány, melynek szabályaira apellálva változást kezdeményezhettek volna, és céljuk egyébként is kifejezetten a rendi Magyarország intézményeinek felszámolása volt (Hofer 1992: 38). A forradalmi diktatúra gondolata sem állt tőlük távol, elvégre nyíltan háborút viseltek az idegen betolakodókkal. Ugyanígy: bár technikailag helyes (és 1986-ban politikailag érthető) volt az 1956. novemberi második szovjet intervenciót követően megalakult munkástanácsokat megtenni a Szolidaritás önkorlátozó forradalmának előfutárává, e párhuzam az egész 1956-os helyzetet tekintve mégis mesterséges és céltalos marad (Kis 1989). Sem 1948–49, sem 1956 nem értelmezhető az erőszakmentesség eszmekörében. Ráadásul 1989-ben egyetlen jelentős politikai erő sem volt hajlandó elővenni 1956 sarkalatos programpontjait, például a közvetlen és az ipari demokráciáról vagy a kettős hatalomról szóló elképzeléseket. 1956 vezető politikai filozófusának, Bibó Istvánnak radikális demokrata gondolatai 1989-ben alig hatottak, dacára annak, hogy az 1980-as években mind a populista frók, mind a demokratikus ellenzék számára ezek jelentették a vezérfonalat.

Ennél is fontosabb, hogy 1848 és 1956 mindenekelőtt *nemzeti felszabadítási* küzdelem volt. A forradalmak belső ellenségei mögött mindkét esetben leküzdhetetlen idegen hatalmasságok álltak. 1989-ben azonban a nemzetközi helyzet inkább csak megkönnyítette az átalakulást, melynek honi ellenlábasai nem rendelkeztek jelentős külföldi támogatókkal. Sőt a késő-kádárista rendszer maga segített destabilizálni számba jöhető harcostársait (például az NDK-t). Ez elvezet minket ahhoz a felismeréshez, hogy az 1989-es változásoknak nem is voltak igazából azonosítható belső ellenfelei. A reform-kádárista, kiváltképp pedig a Kádár utáni rendszer mindvégig távol tartotta magát a „mi” — a nép, kontra „ők” — a hatalom felállástól.³⁶ Azonkívül, bár történtek kísérletek arra, hogy a Nyugatot vagy Amerikát tegyék az átalakulást lassító és a kommunizmus uralmon maradását segítő külföldi hatalom helyébe (lásd Csurka 1991; Zsille 1991), ez nevetségesnek látszik a többségében Nyugat- és Amerika-barát lakosság szemében — mint ahogy valóban nevetséges is, legalábbis a magyarországi változásokat illetően.

Hannah Arendt fogalmaival élve — ám anélkül, hogy elfogadnánk sajátos következtetéseit — elmondhatjuk, hogy 1956 inkább a *felszabadítás*, semmint az új politikai rend alapjainak lefektetése értelmében tekinthető forradalomnak. Bár feléledt egy-két régi intézmény és született néhány új, ezek kapcsolata a jövőbeni fejlődéshez még egyáltalán nem tisztázódott, amikor a külső katonai erő beavatkozása megghiúsított

ta az egész kísérletet. A kérészéletű 1956-os forradalom emiatt képtelen támpontokat adni azoknak, akik ma keresik a cselekvés lehetséges útjait. Mi több, az 1956-os hagyomány a legellentétebb magatartásmintákat kínálja: utcai erőszakot és önkorlátozó mértékletességet, pártpluralizmust és tanácsdemokráciát, szövetkezést és ellenségeskedést a reformkommunistákkal.

Az 1956-os veteránok nagy fájdalmára, 1956 és 1848 hagyományainak felélesztéséhez sem 1989-ben, sem később nem voltak megfelelők a körülmények.³⁷ E forradalmak jelképei és emlékei a Kádár-rendszer delegitimálására ugyan alkalmasak voltak, ám a pozitív szimbolikus azonosulásra, netalán a stratégiai iránymutatásra már kevésbé. A békés felvonulások — ha igaz, amit Hofer Tamás mond — 1956 szellemének megidézésével a politikai vezetők elrémisztését kívánták szolgálni, de ki bizonyíthatja, hogy a nyílt utcai zavargások lehetősége kevésbé lett volna ijesztő a lakosság túlnyomó többsége számára. Innen nézve tehát 1956 mindkét fél — a rezsim és az ellenzék — szeme előtt negatív forgatókönyvként lebegett. A politika aktorai a tárgyalásos megoldást, a hatalom törvényes átadását tekintették egyedül elfogadhatónak, részint az aktuális lengyel mintát, részint pedig az ellenzék programját követve.

Nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy a magyar lakosság 1989-ben inkább konzervatív, semmint forradalmi érzéseket táplált magában.³⁸ A lassú átalakulást és zökkenőmentes földet érést ígérő MDF éppen erre a feltevésre alapozta győzelmét. A forradalmi szimbolikától ódzkodó hangulatra vallott az a körülmény is, hogy a szabadon megválasztott parlament a magyar államalapítás ünnepét (augusztus 20-át, Szent István napját) március 15. és október 23. elé helyezte; továbbá hogy a magyar királyi koronával ékesített címert fogadta el a kossuthi emblémával szemben. Az országgyűlés ezzel is a tradicionális-államelvű, szekularizáció-ellenes, antirepublikánus irányba kívánta terelni a közérzületeket. Az 1956-os veteránok fölöttébb csalódottak voltak, de 1989–1990-ben az általános légkör nem engedte meg, hogy kiálljanak ügyük mellett, már csak azért sem, mert a rendszerváltozás akkor leghatékonyabb erői, a radikál-liberális SZDSZ és FIDESZ csak azokkal az 56-osokkal volt hajlandó szóba állni, akik elfogadták az önkorlátozó, békés és mindenekelőtt törvényes rendszerváltás programját. Az 1956-os hagyomány legszélsőségesebb önjelölt képviselői éppen ez ellen a legutolsó feltétel ellen intézték a legvadabb kirohanásokat, ám a kommunistákkal való nyílt, erőszakos összeütközés emlékeiből táplálkozó törekvéseik összegegyeztetetetlenek voltak az egyesült ellenzék által kialakított és a kerekasztal-megállapodásokban rögzített, valamint a működő magyar alkotmánybíróság döntésével megerősített jogi és alkotmányos normákkal.

Törvényesség és forradalom

Az alkotmánybíróság a kommunizmus utáni magyar történelem egyik legjelentősebb szereplője. Elnöke, Sólyom László már egészen korán,

1990 nyarán, egy nyugati tudósokkal folytatott vitában felpanaszolta a parlament restaurációs szemléletét, és tréfásan kijelentette, hogy ilyen helyzetben a bíróságnak kellene forradalminak lennie.³⁹ A halálbüntetés és a minden állampolgárra kiterjedő központi, komputerizált adatgyűjtés elleni határozatával az alkotmánybíróság bizonyosságot adott eme „forradalmi” vagy inkább újító készségéről. Ám azt e fórum már semmiképp sem ismeri el, hogy Magyarországon jogi értelemben vett forradalom történt volna. A bíróság elnöke az intézmény első évéről közzétett jelentésében azt írja, hogy a magyarországi politikai változások ellentmondásosak voltak: forradalom ment végbe, de az alkotmánybíróság ellenőrzésével, melynek feladata, hogy az átalakulás során őrködjék az emberi jogok felett.⁴⁰ Ám egy alkotmánybíróság csak akkor játszhatja el a jogok őrének szerepét, ha már a forradalmi változás első pillanatától kezdve létezik a döntéseit megalapozó alkotmány. A magyar alkotmánybíróság valójában feltételezi a folyamatos alkotmányos fejlődés létét. Következésképp nagyon is logikus, ha ellentmondásosnak ítéli a magyar rendszerváltozást. A gyilkosságra, súlyos testi sértésre és hazaárulásra vonatkozó korlátozó rendelkezések visszamenőleges hatálytalanítását maradéktalanul elvető, méltán neves döntésében az alkotmánybíróság megállapította, hogy „A rendszerváltás a törvényesség alapján ment végbe ... Az alkotmányt és azokat a főbb rendelkezéseket, melyek a forradalmi változásokat politikai szempontból is életbe léptették az előző jogrend törvényalkotó szabályaihoz ragaszkodva, formailag kifogástalan módon hozták meg...”⁴¹

Meg kell hagyni, a bíróság az 1989. október 23-i, módosított alkotmányt „gyakorlatilag” újnak minősítette, mondván, hogy az egy független, demokratikus jogállam alapokmánya, mely minőségileg más jogi és politikai rendszert hozott létre. A bíróság szerint alkotmányjogi szempontból ez a rendszerváltás értelme.⁴² Más szóval tehát a rendszerváltás helyesen jogállami forradalmat (szó szerint *rechtsstaatliche Revolution*) jelent.⁴³ Itt azonban ellentmondás rejlik. Nem csoda, hiszen egyrészt arról beszélünk, hogy a *Rechtsstaat* a rendszerváltozás során csak folyamatosan alakul ki, másrészt viszont arról, hogy a rendszerváltozás kezdetétől fogva a *Rechtsstaat* talaján áll. „A jogállam nem jöhet létre a törvényesség megsértésével.”⁴⁴ Noha a *Rechtsstaat* csak fokozatosan teremthető meg a jogrendszernek az új alkotmányhoz történő igazításával, a kormányzerveknek mégis kötelességük minden jelen és jövőbeni változást a törvényesség keretein belül tartani. Az alkotmánybíróság tehát abból a bonyolult feltevésből indul ki, hogy bár a rendszerváltozás során bekövetkezik egy olyan pillanat, amikor a *Rechtsstaat* még nem, vagy csupán mint cél létezik, a törvényesség kizárólag akkor valósítható meg, ha az átalakulás minden percében úgy cselekszünk, *mintha* a törvényesség máris érvényesülne. Ez az álláspont láthatóan nemcsak a forradalom szűk jogi értelmezésével szakít, hanem a politikai forradalmak történelmi logikáját is megkérdőjelezi. Az alkotmánybíróság a törvény betűjéhez való merő ragaszkodáson túlmenően abból a meggyőződésből cselekedett így, hogy a drámai változások idején csakis a

törvényesség megalkuvásmentes védelmével képes tiszteletben tartatni az emberi jogokat.

A megjelölés: „politikai forradalom a törvényesség talaján” egyrészt kifejezi a magyar *rendszer váltás* különböző szintjeinek tartalmát, másrészt újrafogalmazza az alkotmányjog síkján az önkorlátozó forradalom kelet-közép-európai proramját. A programnak a jog nyelvére fordítása a napnál világosabban beszél. Jogi és alkotmányos szempontból fontolva a dolgokat az alkotmánybírótság Kelsen meghatározása nyomán azt fejtegeti, hogy bár a rendszerváltás új jogi és alkotmányos rendet léptetett életbe, forradalom nem következett be. Átalakultak ugyan a jogrend önazonosságát biztosító alapelvei, ám ez a jogi és alkotmányos változás a rend saját szabályaira hivatkozva történt. Az említett körülmény azonban — véli Kelsentől eltérően az alkotmánybírótság — nem jelenti azt, hogy a régi jogrend tovább él az új berendezkedés alapjaként. Az alkotmánybírótság Hart némileg meggyőzőbb érveivel közelít, amikor azt az álláspontot foglalja el, hogy a régi rendszer módosító szabályainak alkalmazása nem zárja ki egy teljesen új szisztéma létrehozását. Az önkorlátozó forradalom tehát a törvények iránti tisztelettel tartja kordában magát, s vet gátat az egyéni igazságtételre sarkalló törekvéseknek. Az önkorlátozás valójában új jogrendet honosít meg, a törvények uralmát, mely sehogyan másképp nem valósulhat meg. Furcsa módon, a modern diktatórikus berendezkedésekhez viszonyítva, a jog síkján értelmezett önkorlátozó forradalom egyszerre mérsékeltebb és radikálisabb, mint amilyen egy harcos forradalom lehet. A szélsőséges tettek hívei persze nehezen ismerik el e paradox állítás igazságát, bármilyen megalapozott legyen is az.

Az alkotmánybírótság feltevéseit azonban — bár a rendszerváltás alkotmányjogi jelentéséről szóló vitákban egyértelműen ezé az intézményé a vezető, sőt jogilag a döntő szerep — egytől egyig megkérdőjelezték. Némelyek például kétségbe vonták, hogy a *Rechtsstaat* csak saját elveire tekintettel teremthető meg. Csurka és követői szerint ahol nem létezik jogállam, ott az csak a törvényességgel szakítva hozható létre. Meg kell törni a régi rendet, és ez a törvényesség szabályaiba ütközik. Bármiféle jogfolytonosság azt jelentené, hogy a régi rezsim maga is a törvényesség elvei szerint működött. Ugyanakkor a jog uralmának megszilárdulása korai is lehet, késleltetheti az átalakulást és egy olyan berendezkedés létrejöttét, melyben a törvényesség nem egyéb, mint a régi vezetők és tisztségviselők trójai falova.⁴⁵ A törvényesség elveire hivatkozni ott, ahol nincs *Rechtsstaat*, annyit jelent, hogy akadályozzuk a parlament valódi rendszerváltoztatásra irányuló törekvéseit, és megpróbáltatjuk a teljes szisztémaváltás révén végbemenő békés átalakulást. A kormánykoalíció visszaható törvénykezésre irányuló kísérletei megpróbálták ugyan elszakítani az országot a korábbi rendszertől, ám az alkotmánybírósnak a joggal végzett büvészmutatványai lényegi folytonosságot teremtettek a múlttal.⁴⁶ A szóban forgó — az alkotmánybíróság által elutasított — törvényjavaslat megszövegezői például úgy vélik, hogy *kivételes helyzetben, forradalmi változások idején* ahelyett, hogy csak

a nagy múltú jogállamokban használható módszereket és manipulálható jogelveket alkalmaznánk, inkább az emberek igazságérzetével és magával az igazsággal kellene törődnünk.⁴⁷

E hangadók figyelmen kívül hagyják azt a körülményt, hogy a magyar lakosság az átalakulás egyetlen szakaszában (a tüntetéseken, a népszavazásokon és a választásokon) sem a rendszerváltozás és a törvényesség között kívánt választani, hanem egyszerre adta le voksát mindkettő mellett.⁴⁸ A törvényesség jelenlegi tiszteletben tartása még nem jelenti azt, hogy a régi rezsim *Rechtsstaat* volt, mint ahogy az sem igaz, hogy az új rend őrzi a jogfolytonosságot. A jogszerű átalakuláshoz a bíróság nem a múlt átértékelése, hanem a jelen jobbiztonsága miatt ragaszkodik. Kontinuitásról csak annyiban beszélhetünk, amennyiben a régi rendelkezéseket kizárólag az alkotmánybíróság döntése nyilváníthatja alkotmányellenesnek.⁴⁹ Az alkotmánybíróság azt sem állította, hogy a *Rechtsstaat* már megvalósult, csupán arról beszélt, hogy a jogállam létrejötte olyan folyamat, melyet a kormány mindig és mindenekelőtt az érvényes elvekhez való maradéktalan ragaszkodásával mozdíthat elő a leghathatósabbban.⁵⁰

Nézetem szerint az alkotmány legfőbb hibája kiforratlansága és az alkotmányozó folyamat kirekesztő jellege: hiába biztosított ugyanis az elitek részvétele, a lakosoknak, sőt a nyilvános szférának már nincs valódi beleszólási joga. Emiatt válhat kérdésessé időszakonként az alkotmánynak és vele az alkotmánybíróság döntéseinek legitimitása (lásd Arató [1991]). Másfelől azonban, ha 1989-ben nem született volna meg az alkotmány, akkor Magyarország alighanem elszalasztotta volna az alkotmányozásra megfelelő pillanatot, akárcsak Csehszlovákia és vélhetően Lengyelország tette.

A RADIKÁLIS FORRADALOM ÚJJÁSZÜLETÉSE?

Magyarországon csaknem teljes egyetértés uralkodik a tekintetben, hogy a rendszerváltozás nem vett forradalmi irányt. Elemzésem is ezt támasztja alá, bemutatván, hogy az átalakulás csak bizonyos szempontok szerint felel meg a modern forradalmak követelményeinek. Vizsgálódásaimból ugyanakkor az is kiderül, hogy abban már egyáltalán nem egyöntetűek a vélemények: vajon a forradalom elkerülése üdvös-e vagy sem.

A jobboldal négy programpontját emelném ki; ezek részint a radikális forradalom irányába mutatnak, részint erősítik a forradalmi érzékenységet: 1. restauráció, 2. elitcseré tisztogatások révén, 3. politikai igazságtétel, 4. a tekintélyelvű állam megszilárdítása. Önmagában egyik programpont sem tartozik kizárólagosan a jobboldal fegyvertárába, ám így együtt csak ott található meg, sajátos kombinációjukat a jelenlegi kormánykoalíció képviseli.

Restauráció

A restauráció fogalmának a mai viszonyok között játszott szerepére először Sólyom László, a nemrégiben alakult Magyar Alkotmánybíróság elnöke hívta fel a figyelmemet.⁵¹ Mindazonáltal a restaurációs parlament és a forradalmi bíróság megkülönböztetése Sólyom felfogásában kétszeresen is félrevezető. Láthattuk, hogy az alkotmánybíróság elsősorban, mint a törvényesség öre, s nem mint újító lép elő. Ugyanakkor a magyarországi rendszerváltozás teremtette sajátos körülmények között a forradalom és a restauráció fogalmilag összetartoznak, s nem egymás alternatívái, mint Sólyom véli.⁵² A restaurációs hév — mely François Furet-nak is feltűnt⁵³ — a legkülönbözőbb érdekekből táplálkozik. A restauráció hívei nagyon is eltérő nézeteket vallanak arról, hogy mit akarnak restaurálni. Eppen ezért a restauráció hívei magát a fogalmat sohasem használják. Magam úgy látom, hogy a forradalmi legitimitás, ha csak időlegesen is, összebékítheti a restauráció harcosai közti nézeteltéréseket, leplezván a restauráció valódi összetevőit, s minden figyelmet a hön áhított szakításra összpontosítva; a visszaállítandó „népi-nemzeti hagyomány” tartalmának meghatározása későbbi, az *utált jelennel már leszámolt időkre halasztandó feladat*, melyet a restauráció különböző táboraiból toborzott eljövendő politikai elitek fognak elvégezni.⁵⁴

Azonban ha a restauráció harcosai forradalmat kívánnak, pozitív jövőkép hiányában nem lehetnek meg múltbafordulás nélkül. Minthogy a nyugati forradalmak nagy örökségére nem lehet hivatkozni, s a jelen viszonyokra a sajátos magyar történelem fogalmai sem alkalmazhatók, tradícióikat csak felcittébb szelektíven használhatják, szemantikai potenciáljukat pedig mozgósítani csak a legnagyobb óvatossággal mozgósíthatják. Ám ha a forradalmaknak a történelmi fejlődés mellett hitet tevő, az igazságos társadalom képét jövőbe vetítő filozófiájáról, a forradalmi legitimitás sarokkövéről nem esik szó, akkor hagyományaik teljesen lecsupaszodnak. Másfelől, a történeletfilozófia nélkül a forradalom és a restauráció időlegesen megkülönböztetése is aktualitását veszti — mindkét fogalom szempontjából. Előre vagy hátra — jelentés nélküli szavakká válnak. Semmi akadálya, hogy megpróbáljuk múltra váltani a jövőt tradicionalista, ám semmiképp sem tradicionális módon, a forradalmi-restaurációs történeletfilozófia logikáját követve. A kérdés „csak” az, hogy a képzeletbeli múlt jobban lelkesít-e majd, mint a megálmodott jövő. Ha nem élednek fel a forradalmi hagyomány más szemantikai elemei, akkor az ellenségekről, összeesküvésekről, árulásokról szóló közhelyek meglehetősen üresen fognak kongani.

A restaurációs forradalom nem azért aggasztó, mert visszaállíthat bármit is, Horthy, Rákosi, Bethlen vagy Kádár Magyarországot. Hanem azért, mert ez az ideológia, a konkrét szereplők szándékától függetlenül, legitimációs homlokzatként szolgálhat az új diktatórikus stratégiák számára.

Tisztogatások

Magyarországon éppúgy, mint Lengyelországban, a jobboldal követeli, hogy *gyorsítsák fel* a régi tisztségviselők leváltását és helyettesítésüket új, feltehetően tiszta múltú vezetőkkel.⁵⁵ Mind a magyaroknál, mind a lengyeleknél a kerekasztal-megállapodások rovására írják, hogy az átalakulás a régi hatalom átmentésével, illetve konvertálásával mehetett végbe. A megállapodásokból kizárt lengyel jobboldal a vörös-rózsaszín szövetség ellen szólítja harcba követőit. Az MDF-es radikálisok — annak ellenére, hogy maguk is ott ültek a kerekasztal mellett — most úgy tesznek, mintha egy vörös-liberális tömörülés oltalmazná a régi eliteket.⁵⁶ Tény, hogy az MDF ígérte be a „tavaszi nagytakarítást” — ez volt a választási kampányban az egyik leghatásosabb jelszava —, elhárítandó a kollaboráció gyanúját, mely 1989-ben, a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások lezárultával, majd később, a népszavazást követelő kampány során merült fel vele szemben. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a „tavaszi nagytakarításnak” a párt korábbi ígéreteivel ellentétes programja sohasem intézmények, hanem mindig is személyek ellen irányult.

Hogy kik az efféle kampányok céltáblái? Többnyire az derül ki, hogy a legfőbb vétek nem az előző rezsim kiszolgálása, hanem a jelenlegi kormányhoz fűződő rossz viszony. Az érintettek zöme általában olyan pozíciót tölt be — jobbára a sajtóban vagy az elektronikus média kötelékeiben —, ahol útjába áll a kormánykoalíció terveinek, vagy ahol — főként az állami és a gazdasági adminisztrációban, illetve a kulturális szférában — előrenyomulásra készen áll egy második harcfront, mely a kormánypártok híveiből és kiszolgálóiból toborozza táborát. A szakértelem a bolsevizmus utolsó menedéke⁵⁷ — állítja néhány újszerű forradalmár, aki vigyázatlanságában maga is erősen emlékeztet a bolsevikokra.

A kommunista rezsim kontraszelekción kinevezési és előmeneteli rendszere jól ismert. Azonban a kádárizmus utolsó évtizedében a jelöltektől már csak minimális és csak szóbeli politikai hűséget vártak el, és a politikai hatalom jó úton haladt az érdem szerinti kiválogatás bevezetése felé. A hiba nem az emberekben, hanem az intézményekben volt. Ennek megfelelően az átmenet élén álló, és a forradalmi mintát, kiváltképp a kommunista hatalomátvétel példáját elutasító főbb politikai pártok működésük során legalább egyszer hitet tettek a szakértői vezetés mellett, és megbélyegeztek mindenféle politikai feketelistázást. Ám az emberek, tehetségesek és kevésbé tehetségesek, állást keresnek, és nyomást gyakorolnak választott pártjaikra a koalícióban. Őket csak egy új kontraszelekción folyamat elégítheti ki. De hogyan igazolható ez egy olyan időszakban, amikor a gazdasági fellendüléshez minden szakértelemre szükség van? Az elitesere alulról felharsanó forradalmi jelszavai (gyorsítás, tavaszi nagytakarítás stb.) itt fontos szerepet játszanak. Ezekre a harfgokra játszik rá az új hatalmi elit hasonló törekvéscével. A kormányt érzékenyen érintették azok a bírások, melyek szerint, a

valódi rendszerváltást akadályozva, gyakorlatilag érintetlenül hagyja az államapparátust, s olyan vezetők talpára köt útilaput, akiknek szakértelméhez nem férhet kétség; a gyengéjükön talált politikusok ellenségkeresésbe kezdtek, ott persze, ahol ez már szinte szokványos — a kultúra területén. Számukra — az 1793-as, az 1917-es vagy még korábbi jó forradalmárokhöz hasonlóan — elviselhetetlen egy autonóm, politikai hatalomtól független kultúra.⁵⁸ Válaszul a vádakra, hogy nem tisztítják meg soraikat a régi elittől, figyelmüket az intézmények helyett azokra a kiváltságaikat átmentő elitekre összpontosítják, melyek feltehetően a másik oldalt részesítik támogatásukban. A rendszerváltozás lassúságát kifogásoló bírálatokra megintcsak emberek odadobásával és nem intézmények leépítésével reagálnak.

Politikai igazságtétel

A politikai igazságtétel szorosan összefügg a személyi tisztogatás, s még szorosabban a forradalmi beszéd kérdésével. A köztük lévő szimbiotikus kapcsolat világosan felismerhető Csehszlovákiában és Bulgáriában, ahol a „megtisztító” törvények nyomán hozható visszamenőleges ítéletek kizárják az állami alkalmaztatást. Az 1944 decembere (!) és 1990 májusa között elkövetővé vált gyilkosok, kínvallatók és „hazaárulók” ellen irányuló magyarországi Zétényi–Takács törvény esetében már bonyolultabb az összefüggés; a javaslat támogatói a kommunista „új osztály” hatalmának továbbélését szeretnék indítványukkal megakadályozni.⁵⁹ A politikai igazságtétel segít hevíteni a forradalmi indulatokat. Ha rendszerváltozás történik, a visszamenőleges jogalkalmazás, a tisztogatásoktól eltérően, politikai forradalmat jelent — (forradalmi) szakítást a törvényességgel. A visszaható törvénykezés tilalma sarkalatos a jogbiztonság szempontjából; e tilalom megszegése annyit jelent, hogy a *Rechtsstaat* nem létezik.

Különleges bizottságokat és törvényszékeket felállítani, elbírálandó a még meg sem írt törvényekre vagy a természetjogra vagy az 1947 előtti szabályokra hivatkozva kijelentéseket és vádakat, vagy felülemelkedni a bírácoknak minden törvényen pusztán saját igazságérzetükre hagyatkozva — ez mind a forradalmi politikai igazságszolgáltatás körébe tartozik, és veszélyesen összeférhetetlen a törvényességgel, illetve az alkotmányossággal s ennél fogva az alapvető jogok védelmével.

A politikai igazságszolgáltatásnak mind pragmatikus, mind normatív akadályai vannak. Mindazonáltal a kérdés ismételt felvetése a nyilvánosság előtt a forradalmi nyelvezet elvencen tartását segíti, ami nagyon is jól jön a „forradalom” „jogi természetét” csak nyűgnek érző politikusoknak.

Az átfogó igazságtétel gyökeres szakítást jelent a múlttal, ám ugyanakkor olyan embereket is bevonna a forradalmi diskurzusba, akik a revolúció más elemeihez, szemantikájához és programjához már nem vonzódnak. Az átlagpolgár egyszerű igazságérzetére hivatkozva a visszamenőleges ítélezés hívei arra tesznek kísérletet — a pusztá restau-

rációról ábrándozó politikusoknál jóval nagyobb eséllyel —, hogy forradalmi terveiket normatív tartalommal töltsék fel.

A tekintélyelvű állam megszilárdítása

A forradalmak államerősítő logikájáról szóló toqueville-i elmélethez számos bizonyítékot szolgáltatott a francia hagyományokat folytató nagy forradalmak kutatói (Skocpol 1979). Vajon a diktatórikus államokat célba vevő rendszerváltozások követhetnek-e más utat? Ha az önkorlátozó forradalmak kelet-európai stratégiájának ez volt is a szándéka, az 1989 és 1990 között lezajlott események egészen más eredményre vezettek, az etatizmus új formáit idézván fel válaszul a különböző gazdasági és politikai gondokra. Bár az autoritarizmus kritikusai a prezidencializmus intézményétől félték a legjobban, mint a magyarországi helyzet is mutatja, a parlamentarizmus maga sem automatikusan összeférhetetlen az etatizmussal, sőt az autoritarizmus formáival.⁶⁰ Természetesen mindenki tudja, hogy klasszikus formájában a parlament a civil társadalom és az államhatalom közti közvetítést szolgálja, az akaratok becsatornázása, valamint a felsőbbség ellenőrzése és korlátozása révén (lásd pl. Habermas 1991). A modern törvényhozó testületek, legalábbis Nyugat-Európában és Észak-Amerikában, alakváltozásaik ellenére továbbra is ezt az összetett feladatot gyakorolják. A mai kelet-európai viszonyok között azonban e kettős funkcióval mind a kizárólagos parlamenti szuverenitás igénye, mind a többségi elvű demokrácia működése ellenkezik. Híveik a forradalmi legitimitás megteremtésére egy kikerülhetetlenül forradalmi gyakorlatot szülő kvázi-permanens alkotmányozó gyűlést hoznának létre. Így nyílik meg az a kis ajtó — legalábbis Magyarországon —, melyen keresztül az autoritarizmus visszakapcsolódhat az átalakulás folyamatába.

Az új kelet-európai politikai pártok képviselői az első szabad választások fölötti örömben megfelleltek arról, hogy eredetileg maguk is a hatalom visszaszorítását és a civil társadalomnak a demokráciába való bevonását követelték. Mi több, vezető politikusaik már a demokratikus legitimitást is az országos parlamenti választások eredményeinek fényében értelmezik át.

Hatalmuk és legitimitásuk csökkenésére a koalíciós pártok a kommunista-ellenes forradalmi retorika felhangosításával és a múltba tekintő törvénykezés, a reprivatizáció és a politikai igazságtétel szorgalmazásával válaszoltak. Kudarcaik továbbá arra készítették őket, hogy a parlamenti szuverenitás legveszélyesebb formája mellett kötelezzék el magukat, és megpróbálják a parlamentet egy *korlátozatlan* kvázi-alkotmányozó gyűléssé alakítani. Csak így tudnának ugyanis a rivális, többségi elv ellenes intézmények működése elé további akadályokat gördíteni, s így igényelhetnék a demokrácia jogcímének elvesztéséért cserébe a forradalmf legitimitást.

A magyar *rendszerváltás* abból a döntő és meghatározó feltevésből indult ki, hogy nincs alkotmányozó hatalom, illetve alkotmányozó

gyűlés; a régi (illegitim) parlamentet az (önmaga által megválasztott) Nemzeti Kerekasztal látta el, ha nem is minden vonatkozásban, utasításokkal, s csupán megváltoztatta (értsd: részben újraírta) azokat az alkotmányos rendelkezéseket, melyek alapján az utódjának megválasztására sor került. Furcsa módon azonban az alkotmánymódosításhoz kétharmados szavazati többséget előíró szabályt nem módosították. Ezek az előzmények vezettek az alkotmányozói hatalom illúziójához. Miközben legitimitációjának elvesztése arra indítja a jelenlegi parlamentet, hogy valamiféle soha össze nem hívott alkotmányozó gyűléssé igyekezzék átalakulni, a kétharmados törvény — melynek alkalmazásával 1990-ben jelentősen megreformálták az alapokmányt — elvileg módot is ad erre a valódi alkotmányosság intézményesítésének rovására. Ha e stratégia győzedelmeskedik, akkor Magyarország az alkotmányos és törvényes rendszerváltozás útjáról az alkotmányjogi értelemben vett permanens forradalom ösvényére térhet.

E stratégia érvényesülését azonban hatalmas akadályok nehezítik. A kétharmados többség követelménye miatt a jelenlegi parlament csak az ellenzéki pártokkal együttműködve tudott alkotmányreformokat végrehajtani. A konfliktusok éleződésével viszont egyre bajosabb megállapodásra jutni.

A fenti stratégia érvényesülésének másik akadálya maga az alkotmány, helyesebben az alkotmánybírótság.

A harmadik akadály, mellyel a parlamentáris forradalmároknak meg kell küzdeniük, a köztársaság elnöke: Göncz Árpád; újabban az ő személye áll a radikális jobboldal támadásainak középpontjában. A kormányzó pártok itt sem tudták volna összetaborozni az elnök felelősségre vonásához, illetve hatáskörének átértelmezéséhez szükséges kétharmados szavazati többséget, sőt még arra sem voltak képesek, hogy felhatalmazzák az alkotmánybírótságot a hatalommegosztással kapcsolatos vitás konkrét kérdések eldöntésére.⁶¹

Véleményem szerint a koalíciós pártoknak csak akkor lenne esélyük a felsorolt akadályok leküzdésére, ha az érvényben lévő alkotmánnyal szembefordulva nyíltan forradalmi, alkotmányteremtő küldetésükre hivatkoznának.⁶² Látható azonban, hogy a reprivatizáció és a politikai igazságtétel kvázi-forradalmi programja a kormányzó pártokon *belül* nem vonzott olyan széles táborot, hogy ez lehetséges legyen.

A tisztogatásokról, politikai igazságtételről és hatalomközpontosításról szóló különböző restaurációs elképzelések furcsa, ám mégis szabályos elegyet alkotnak. Összességükben a magyar rendszerváltás úgymond csökevényes forradalmiságát lennének hivatva orvosolni. A restauráció programja szimbolikus pótlékokat kínál a forradalmi hagyomány kiüresedett elemeinek helyébe. Az elitcserétől azt remélik, hogy majd kárpótol a társadalom alrendszerében végbemenő változások lassúságáért. A politikai igazságtétel — és tegyük hozzá: a parlamenti abszolútizmus — célja pedig az, hogy felszámolja szép lassan a *rendszerváltás* törvényes és alkotmányos jellegét. Ezen törekvések egyike sem képes azonban a felszabadulás vagy a közszabadság forradalmi élményét nyújtani, legfel-

jobb csak egy szűk, szektariánus kisebbségnek. A klasszikus forradalmi szókincs elemeinek elszánt használata, az árulás és az ellenforradalom emlegetése, a felgerjesztett félelem az ellenségektől és az összeesküvésektől, a bátortalan kiáltások egy második, ezúttal alighanem véres, lármás és törvénytörő forradalomért — mind-mind kevésnek bizonyultak a közhangulat megfelelő befolyásolásához. Az embernek olyan érzése támad, hogy a második forradalmat sem felülről lehet kirobbantani.⁶³

A volt szovjet típusú társadalmakban a „felülről kezdeményezett forradalom” a legkellemetlenebb emlékeket idézi. Itt az Achilles-sarka az egész radikális forradalmi elképzelésnek. Ráadásul e program minden eleme belső ellentmondásoktól terhes: a restauráció gondolata túlságos bizonytalanságban hagy afelől, hogy mi restaurálandó, és hogy hol a megállás; a politikai kiválasztáson alapuló elitcsere nem változtatja meg a társadalmi mechanizmust és az intézményeket, ráadásul veszélyezteti a gazdaság működését; a politikai igazságtétel bizonytalanságot és félelmet szül, amitől csaknem mindenki ódzkodik; az állam erősítésére tett kísérletek a parlamenti abszolutizmus révén pedig gyengítik a törvényhozó testület hatalmát s végső soron magát a kormányt is.⁶⁴ A hagyományos forradalmi szótár különböző elemeinek használata tehát ebben az összefüggésben nem csupán a tervek legitimálására, a hívek közti szimbolikus kapcsolatok megteremtésére és a támogatók toborzására szolgál, hanem az előálló konfliktusok mederbe terelésére is. Különösen a „barát–ellenség” szembeállítás körül újjáéledő forradalmi jelentéstartalmak hivatottak betölteni ezt a szerepet. Bár e nyelv osztályellentétekre hivatkozó változata már kiüresedett, jobboldali populista átirását nem szabad alábecsülni.

A LEGITIMÁCIÓ PROBLÉMÁJA

A legitimációs kérdéskomplexum magában foglalja a politikai rend érvényességére utaló normatív értelemben vett legitimációt, valamint a lakosságnak, illetve a lakosság politikailag jelentős rétegeinek támogatásától vagy legalábbis indokoltan elfogadó magatartásától függő szociológiai legitimációt. Mindkét problémakör kapcsolatba hozható egyrészt a politikai szisztémával, avagy rezsimmel, *másrészt* magával az adott kormánnyal. A magyar legitimációs helyzetet az teszi különösen bonyolulttá (lásd Bozóki et al. szerk. 1991), hogy míg normatív szempontból a kormány, szociológiai szempontból pedig az új rezsím legitimnek tekinthető, addig normatív értelemben a rezsím, szociológiai értelemben pedig a kormány súlyos legitimációs gondokkal küszködik. A szabad választásokon aratott győzelem, valamint a parlamenti koalíció megalakítása révén hatalomra került jelenlegi kormány mind a törvényes, mind a demokratikus legitimáció feltételeit kielégíti. Ennek ellenére csaknem színre lépéstől fogva szembe kellett néznie a lakossági rokonszenv gyengülésével. A *rendszer váltás* eredményeként létrejött új rezsím vi-

szont, noha élvezi az ország, ha nem is kifejezetten szenvedélyes támogatását, eredeténél fogva bizonyos fokig illegitimnek mondható, lévén hogy születésekor a régi rend szabályai már, az új rend szabályai pedig még nem voltak érvényben (lásd Arendt 1963). A legitimitás problémája tehát két különböző területen nyilvánul meg.

1. Eltekintve az így is, úgy is népszerűtlen gazdasági intézkedésektől és a remélt, azonnali eredmények elmaradásától⁶⁵, a jelenlegi kormány mindenekelőtt két súlyos hibával növelte legitimitációs deficitjét. Először is: a lakosság nagyon rossz néven veszi, hogy a politikai társadalmat kicsinyes pártpolitikai torzalkodások kötik le olyan időben, amikor a közös bajok megoldása érdekében nyilvánvalóan együttműködésre és konszenzusra lenne szükség. A nagykoalíció gondolata fölöttébb népszerű volt a választások napjaiban, és az emberek máig sem értik, hogy miért nem kerülhetett rá sor. Még kevésbé értik a sajtó, a köztársasági elnök és az alkotmánybíróság ellen intézett támadásokat. Másodszor: amikor az új tulajdoni rendszert és a belőle fakadó egyenlőtlenségeket egy tudatos politikai terv nyomán (lásd Offe 1991), ám a lakosság beleszólása, sőt a parlament egyöntetű hozzájárulása nélkül hozták létre, akkor nem nehéz arra a következtetésre jutni, hogy a jelenlegi hatalom egy nagyon szűk réteg érdekeit képviseli.

2. A normatív legitimitációs deficit az alkotmánnyal kapcsolatos már említett nehézségekből fakad. Mivel az új alkotmány a régi alapján jött létre, eljárási és törvényességi szempontból épphogy megüti a mértéket. A helyzetet csak súlyosbítja, hogy az eredeti kommunista alkotmány volt, amit az átalakulás kezdetéig senki sem vett komolyan. Ráadásul a régi országgyűlés, az önjelölt elit és az 1990. áprilisi paktum két pártja — mely a parlamenti választások első fordulójában a szavazatok kevesebb, mint 50 százalékát kapta — alkotmányozói tevékenységével nem tudta a rendszer legitimitását új alapokra fektetni. Elmondhatjuk, hogy a modern, versenyszerű pártpolitika színeiben fellépő szegénylős forradalmi legitimitás nem elég szilárd talapzata az új alkotmánynak. Nem túl meggyőző az a gondolatmenet sem — kivált a szavazókedv későbbi lankadását tekintve —, hogy a szabad választások valamiképp visszamenőlegesen érvényesítik a megrendezésükkor alkalmazott szabályokat.

A forradalmi nyelv akkor éled fel, amikor előtűnnek a kormány legitimitásának szociológiai hiányosságai. Szótárát részint a jelenlegi politikai törekvésekkel mélyszélesen elégedetlen rétegek, részint a népszerűségük elvesztésétől féltő hatalmi körök használják. Furcsa módon olyan sajátos elképzelésekkel is találkozunk, hogy a kormánykoalíció maga is ellenzékbe szorul valamiféle rejtett erővel szemben. E különböző politikai irányzatokat csakis egy közös ellenség egyesítheti. Az általuk keltett forradalmi hangzavar mindazonáltal egyedül abból nyeri koherenciáját és normatív tartalmát, hogy az „alapítás” legitimitációs hiányosságaira hivatkozik; ezt pedig természetesen már csak egy új, valóban radikális és semmi által nem korlátozott forradalmi játszma orvosolhatja.

A problémára adandó választ keresve végső soron a civil társadalom válságával és az alkotmányosság buktatóival nézünk szembe.

Nem vagyok meggyőződve arról, hogy jól tesszük, ha leszűkítjük az önkorlátozó forradalom eredetileg termékeny gondolatát — egykor a hajdani demokratikus ellenzék is ezt tűzte zászlajára — az önkorlátozás eszméjére. Az önkorlátozás gondolatának a radikalizmustól való megtisztítása elszegényíti a politikai képzelőerőt, és beszűkíti a normatív öngazolás keretét olyan, kizárólagosan Nyugatról kölcsönzött minták kedvéért, melyek maguk is gyakran bizonytalan gyakorlati módszereken és kétségbe vonható szabályokon alapulnak. Voltaképpen csak sajnálhatjuk, hogy az utánzás lázában az emberek (kevés kivétellel) lemondanak a normatív megújulásról, melyre az alkotmányozás idején van igazán lehetőség s nem egy rögzített, szilárd alkotmány mellett. Már a nyugati világ újfajta konfliktusaiból és fejlődési gondjaiból is megtanulhattuk, hogy alkotmányok sem eléggé demokratikusak vagy liberálisak, s hogy az önkorlátozó forradalom eszméje, a demokratikus és a liberális elemeket a civil társadalom gondolatához kapcsoló sajátos elegyével, jelentősen gazdagíthatja közös normatív örökségünket.

Ahol hiányzik az amerikai viszonyokra jellemző konzervatív forradalmi hagyomány — amit Arendt modellértékűnek tekint —, ott az új alkotmány létrehozása egymagában is felszabadíthatja a régi forradalmi dinamikát. Ebből a szempontból az önkorlátozáshoz — ezúttal az alkotmányozó erők korlátozásához — kapcsolódó kelet-európai gondolatot háromféle lehetséges megoldás segítségével lehet újraértelmezni, amely Burke, Madison és Tocqueville nevével kapcsolható össze.

1. Burke megközelítésében:

A kelet-európai alkotmányozók egyenesen belebotlottak Burke figyelemztetésébe, hogy a közelmúlt teljes elutasítása csakis katasztrófához és önkényuralomhoz vezethet. Ezért annak hangoztatása, hogy a radikális alkotmányos változásnak a még annyira is fiktív, de meglévő alapokmány alapján kell bekövetkeznie, lehetővé tette a nagy átalakulás önkorlátozó jellegének megerősítését. Folytatni kell az önkorlátozásnak ezt a formáját. Míképpen Hart bemutatta, nincs abban semmi ellentmondás, ha egy módosítási szabályt önmaga megváltoztatására használunk fel. A módosítási és így a ratifikációs szabályokat, mint amilyenek Magyarországon is vannak, mind a szélesebb demokratikus eljárás, mind pedig a liberalizmus biztonságosabb védelme érdekében minden további alkotmányos változás előtt kell átalakítani.

2. Madison megközelítésében:

Mind a mostani, mind pedig a jövőben megteremtendő alkotmányok megkövetelik az alkotmányozás és a törvényalkotás szétválasztását — és bizonyos mértékig még legalább a közvetlenül politikai folyamatoktól való elkülönítésüket is. A mai alkotmányozók rendelkezésére áll a sémák széles választéka, amelyek segítségével teljes alaptörvények elfo-

adásához, vagy a dokumentum fontos részeinek módosításához rendkívüli politikai fórumokat, eljárásokat és eseményeket vehetnek igénybe.

3. *Tocqueville megközelítésében:*

Ha az alkotmányozók kezdettől fogva biztosítani akarják a civil társadalom tartós elkötelezettségét, akkor vegyék fontolóra, hogy mind az alkotmányozás, mind az alkotmányosan létező hatalom tekintélyes részeit a civil társadalom szervezett elemeire hagyják: a helyi és városi önkormányzatokra, a szakmai és alkalmazotti szövetségekre, társadalmi mozgalmakra és állampolgári kezdeményezésekre. A civil társadalom különböző szintjeit lehet aktivizálni, de nemcsak az alkotmány ratifikációját övező konzultációkhoz és vitákhoz, hanem az alaptörvényben meg kell határozni és meg kell védelmezni tanácsadói szerepüket a köznap politikában és a gazdasági életben is. A szociális társulást és a hűsbavágoan érintett választókkal folytatott konzultációkat nem szabad a parlamenti többségek szeszélyére bízni.

E javaslatok mindegyike tartalmazza a parlamenti hatalom, valamint az alapvető jogok és a hatalommegosztás formális korlátozását. Mégis, a valóságban megerősítik a parlamentet a kormánnyal, illetve a kormányt az államapparátussal szemben. Elméletileg ez azért van így, mert csak a legitím parlamentek és kormányok lehetnek erősek és mert a hatalom gondosan kidolgozott átadása a civil társadalomnak inkább jelent pozitív, mint nulla végeredményű játékot. A mostani történelmi összefüggésben, amikor várhatóan több lesz a gazdasági szenvedés, a három „megközelítés” olyan megoldásokat kínál, amelyek megszerzik mind az új rendszer, mind pedig a kormánypolitika elfogadását, továbbá a populista kihívást demokratikus intézményépítésre váltják és biztosítják a jövőben önmaga felülvizsgálatára képes, legitím hatalom normatív megalapozását.

Fordította: Nádai Judit

JEGYZETEK

¹ E tanulmány első változata előadás formájában hangzott el 1990 novemberében, New Yorkban, a New School General Seminar-on, valamint 1991. március 18-án, Budapesten, az Európai Tudományos Központban. Habár fejtegetéseimet kevés konkrét ténnyel támasztottam alá, az „új demokráciákban” újjáéledő forradalmi ideológiákról szóló elemzésem sajnos fölöttébb pontosnak bizonyult. Az elmúlt év gazdag empirikus anyaggal szemléltette érveim helyességét. Tanulmányomnak az új bizonyítékokat és vitákat már figyelembe vevő jelenlegi változata az eredetire épül, de ki is bővíti azt a modern forradalom négy dimenziójának és a jobboldali radikalizmus (véleményem szerint az előbbiekhöz kapcsolódó) négyféle céljának bemutatásával. Ezúton mondok köszönetet Szalai Erzsébetnek és Mislivetz Ferencnek az első változathoz fűzött észrevételeikért. A második, bár nem a végleges változat kidolgozásában a frankfurti Institut für Sozialforschung, valamint a szombathelyi Berzsényi Dániel Szakkollégium munkatársai voltak segítségemre. (Ez a változat 1992 elején készült el „Forradalom és legitimitás” címmel, a Berzsényi Dániel Szakkollégium munkaanyagaként.) Végül pedig hálával tartozom Kis

Jánosnak, aki lényegre törő megállapításaival és termékeny bírálatával járult hozzá a végső változat megszületéséhez. Természetesen egyedül én vagyok felelős az itt közzétett tanulmány hiányosságaiért.

- ² A fogalmat Jacek Kuron vezette be, és Jadwiga Staniszkis népszerűsítette, aki mindazonáltal sohasem értette meg normatív tartalmát. (A témáról lásd Arató 1991). Ez az 1989 márciusában íródott tanulmány még mindig jócskán alábecsüli a radikális forradalmi ideológiák jelentőségét a térségben.
- ³ Lásd a *Csendes? Forradalom? Volt?* című kiadványt (Bozóki et al. [szerk.] 1991). Ebben a kötetben Sükösd Miklós („Ki beszél itt forradalomról? Az átmentés mint erkölcsi probléma” című előadásában) sajnos egy kalap alá vesz azokkal, akik a posztkommunista rendszerváltás után még egy második forradalomra áhítoznak. Sükösd félreérti álláspontomat. Egyrészt félek bármiféle második forradalomtól, s még a gondolatát is elutasítom, másrészt nem értek egyet azzal, hogy az *átmentés* — értsd: a régi kiváltságok újakra váltása — lenne napjaink központi problémája; nem gondolom továbbá, hogy a kádárizmus totalitárius rendszer volt, sem azt, hogy a civil társadalom kimaradt volna az átmenettel kapcsolatos küzdelmekből. Úgy vélem, hogy a rendszerváltás önkorlátozó forradalomként zajlott le, s nyomában nem kell semmiféle új forradalomnak következnie. Megvan persze a veszélye, hogy az önkorlátozó forradalom a jobboldal radikális forradalmává vagy a centrum önkorlátozó liberalizmusává degradálódik. Amikor azt mondom, hogy meg kéne őrizni az önkorlátozó forradalom szellemét, ezen azt értem, hogy óvni kéne a demokratikus részvételt és a nyilvánosság befolyását biztosító, a változásokban eddig is hatékonyan közreműködő, törvényes és alkotmányos intézményeket.
- ⁴ Charles Tilly például a lehető legtágabb értelemben használja a forradalom fogalmát, szemben a francia tudósokkal, akik szerint a „nagy”, azaz a szűk értelemben vett forradalmak kora lejárt (lásd Tilly 1991: 1–2). Tilly a forradalmak újjáéledéséről beszél, és a kelet-európai eseményeket is forradalomként értelmezi; hogy ne kerüljön ellentmondásba önmagával, kénytelen volt két évvel ezelőti kidolgozott, tág jelentésű forradalomfogalmát megváltoztatni, és kihagyni belőle a „fegyveres harc” kritériumát (lásd Tilly 1989: 3). Tilly önkéntelenül is azt szemlélteti, hogy miként konstruál a politikai retorika „forradalmat”, pedig ennek lehetőségét — mondván, hogy „idealizmus” — éppen cáfolni szeretne volna. Egyébként, amit Tilly „materializmusnak” tart, az valójában az értelmezésbeli szubjektivizmus egy fajtája (lásd Tilly 1991: 17). Ráadásul a Tilly által bírált Keith Baker is nyilvánvalóan téved, amikor a forradalmakban nem lát többet, mint „az eszmék átalakulását” (Baker 1990).
- ⁵ Tilly például soha meg sem kísérelte, hogy felvázolja azt, amit egyébként a tág értelemben vett forradalom igazolásának tekint, nevezetesen egy nomologikai elméletet, mely a „forradalmakat” irányító kauzális kapcsolatok feltárásával igyekszik megragadni a nagy forradalmak lényegét.
- ⁶ Könyve egyszer utal az amerikai forradalomra az „Amerikai Függetlenségi Háború” című fejezetben (63. o.). A politikai forradalmakra a Dicsőséges Forradalmat és a Meiji Restaurációt hozza fel példaként (4. jegyzet, 294. o.).
- ⁷ Eisenstadt mintha egyetértene ezzel, amikor kijelenti, hogy az említett feltételeket egyetlen esemény sor sem elégíti ki, csak a „nagy forradalmak”, de azok aztán minden átalakulási formánál inkább.
- ⁸ Touraine már nem a régi rendszer eltörlésére helyezi a hangsúlyt, s fejtegetéseiből az tűnik ki, hogy az előző rezsim *forradalmi* mozgalommal történő erőszakos felszámolása tesz eleget a forradalom minden feltételének. Véleménye szerint azonban forradalmi mozgalmakkal már nem találkozhatunk (lásd Touraine 1990: 27–28).
- ⁹ Baker 1990: 203. szerint századunk a forradalmak százada, mert „a világ férfiai és asszonyai nem unták meg újrajátszani és újírni az 1789-ben kitalált forgatókönyvet”.
- ¹⁰ Felülvizsgálom a „Revolution, Civil Society and Democracy” című, már idézett tanulmányomban kifejtett nézeteimet, németül: *Transit*, Bécs, 1990, 1.

- ¹¹ Kelsen szerint a töréspontok után ilyen identitásváltozás következik be, mivel megszakad a jogrendnek az „eredeti történelmi alkotmányhoz” fűződő kapcsolata, melyre érvényessége épült. Vö: J. M. Finnis „Revolutions and the Continuity of Law” című érdekes (bár következtetéseiben vitatható) tanulmányával (1973).
- ¹² Carl Schmitt: *Verfassungslehre*, 92–96. o. Schmitt az alábbi megkülönböztetést teszi: 1. az alkotmányozó hatalom avagy az alkotmány eltörlése (*Verfassungsvernichtung*); 2. alkotmánycseré avagy a régi alkotmány helyett egy új létrehozása (*Verfassungsbeseitigung*); 3. az alkotmánytörvények felülvizsgálata (*Verfassungsrevision*). Schmitt szerint — amivel én nem tudok egyetérteni — mind az 1. mind a 2. forradalomnak tekinthető, függetlenül attól, hogy a rendszer saját szabályainak alkalmazásával ment-e végbe a változás. Ráadásul úgy tűnik, hogy Schmitt bizonyos helyeken azonosítja az alkotmányozó hatalom változását magának az államnak (az állam kontinuitásának) változásával, miközben pedig más, meggyőzőbb összefüggésekben (pl. i. m. 50. o.) kitűnik, hogy az államot, kivált mint nemzetközi jogi entitást meg kell különböztetnünk az alkotmányozó hatalomtól, mely változhat is az adott államon belül. Franciaország attól még Franciaország maradt (még ha a jakobinus kormány meg tagadta is az adósságok visszafizetését), hogy a monarchikus szuverenitás népszuverenitássá alakult. Annyi bizonyos, hogy a fenti különbségtételek alapján az átalakulásokat négy típusba sorolhatjuk: a) az állam, b) az alkotmányozó hatalom avagy a szuverenitás elve, c) az alkotmányok és d) az alkotmánytörvények változásaira utalva. Bár a jelen tanulmány céljait figyelembe véve a b) és a c) nem jön számításba, mégis hajlok a gondolatra (Schmitt nyomán), hogy az átfogó alkotmánymódosítás, illetve egy teljesen új alkotmány megszövegezése az érvényben lévő törvények mellőzésével — akár egy államcsíny során — már jogi értelemben vett forradalomnak tekinthető, még akkor is, ha a szuverenitás elve (például monarchia vagy demokrácia) a régiben maradt. Nem ez történik (Schmitt engedelmeivel), amikor a törvények mellőzésével csupán néhány alkotmányos szabályt változtatnak meg, illetve amikor új alkotmányt vezetnek be, mint a franciaországi Ötödik Köztársaság megalakulásakor. Mindamellet tisztában vagyok vele, hogy ezek az utóbbi különbségtételek erősen vitathatók.
- ¹³ Éppúgy, mint *törvényesen* visszaállítani azokat a tulajdonviszonyokat, melyeket a jogelődnek tekintett rezsim szüntetett meg. Lásd Ethan Klinsberg érdekes elemzését (1992: 92 skk).
- ¹⁴ Az alkotmányozó hatalom csak a permanens forradalmakban szabadul meg teljesen a „jogi” valóság állandó jellegétől. Mivel nem vethetjük el a permanens forradalmak elvi lehetőségét, a forradalom jogi meghatározását kissé módosítanunk kell, hogy a jogrend eltörlésére *vagy* (nem pedig „és”) egy másik jogrenddel való helyettesítésére is utalhassunk.
- ¹⁵ A régi kommunista rendszerek tekintélyelvű politikusai hatalmuk megőrzése érdekében gyakran kihasználták a nacionalista irányzatokat. Bár jó néhány ország akad (Magyarország, Lengyelország, Cseh Köztársaság), ahol a nacionalizmus nem képvisel jelentős politikai erőt, a jobboldali forradalmi autoritarizmus mindenütt megtalálható, hol több, hol kevesebb befolyással.
- ¹⁶ A *rendszer váltás* szót az angol *exchange of systems* fejezi ki pontosan, az angol eredeti mégis gyakran a *change of systems*-t használja az olajozottabb szövegértés kedvéért.
- ¹⁷ Meglepő módon a térség számos országa, élükön a volt szovjet köztársaságokkal, csak most vezet be az informális irányításon és a „sem terv, sem piac” koordinációs mechanizmuson alapuló hibrid gazdasági formációt, mely 1968-tól jellemezte a Kádár-kor Magyarországot.
- ¹⁸ Sajnos 1991 vége óta nemcsak az állami vállalatok privatizációja, hanem az új magánvállalkozások létrejötte is lelassult (lásd Petschnig 1992: 26–27, 101 skk.). Petschnig meggyőző érvekkel bizonyítja, hogy Magyarország csak félgözzel halad a piacgazdaság felé, rámutatván, hogy még az új cégek is szorosan függenek az állami szektortól, az állami adópolitikáról nem is beszélve.

- ¹⁹ Ezen a ponton eltér a véleményem Kis Jánosétól, aki azt állítja: minél véresebb egy forradalom, és minél nagyobb tömegek támogatják, annál kisebb a valószínűsége annak, hogy az államhatalom megőrizi kontinuitását (lásd Kis 1991).
- ²⁰ Lásd Szalai P. megállapítását (1991).
- ²¹ Lásd például Tellér 1992. Bár ezen a ponton nem értek egyet Tellér Gyulával, helyeslem ama stratégiai fontosságú érvét, mely a túlélő elitet elleni forradalmi jellegű támadások helyett, a civil társadalom hatalmi ellensúlyt képező önszerveződését szorgalmazza. Sajnos a személyekre és elitekre összpontosító leegyszerűsítő szociológiai diagnózisa éppen az előbbi módszer hívei alá ad lovat; az SZDSZ-en belül (melynek Tellér oszlopos tagja) azok köré toboroz tábor, akik a koalícióban a politikai tisztogatások és perek tervein dolgoznak. Kis János — noha elismeri az elitet hatalmon maradásáról szóló tételt — válaszában a kormánykoalíció tekintélyelvű politikájának és magatartásának szerkezetformáló hatásait hangsúlyozza. A kétféle álláspont különböző stratégiai következményekkel jár. Tellér gondolatmenete a régi rezsim túlélő ellen minden új erőt szövetségbe szólít — az SZDSZ-en kívül az MDF-et, s alighanem a magát szociáldemokrataként újraértelmezni igyekvő volt állampártot, az MSZP-t is beleértve. Kis érvei viszont a modern diktatúra-ellenes erőket, más szóval az ellenzék javát fogják össze, nem zárva ki az MSZP bizonyos elemeit sem.
- ²² Sükösd Miklósnak igaza van, amikor kiemeli, hogy a rendszerváltás *után* forradalmat, voltaképpen "második forradalmat" követelő erők a hatalomátmentés ellen hirdetnek harcot. Még az is elképzelhető, hogy némely radikális demokrata a civil társadalomról szónokolva prezentálja saját ilyen irányú nézeteit. Mindazonáltal teljesen helytelen a civil társadalom demokratizálásának átfogó gondolatát összekapcsolni az átmentés elleni küzdelemmel és a második forradalom tervével. Mint kifejtettem, az önkorlátozó forradalom eszméje a rendszerváltás egyik lehetséges értelmezése, mely nem fűz reményeket különböző eljövendő akciókhoz. Más kérdés, hogy törekedhetünk az önkorlátozó forradalom szellemének megőrzésére a kialakuló intézményekben. Ehhez azonban nem forradalomra, hanem a születésben lévő liberál-demokratikus jogállam konkrét alkotmányos programjára van szükség (Sükösd 1991: 95 skk.).
- ²³ Egészen másként értelmezi ezeket a demonstrációkat Hofer Tamás (1992). Nem vonom kétségbe ezeknek a Budapesten lezajlott tüntetéseknek a jelentőségét és szerepüket a fennálló rendszer delegitimálásában. Elhiszem, hogy e megmozdulások rituális keretet adtak a szimbolikus konfliktusok kiváltásához és az ellenzék kérszerűletű egységének megerősítéséhez. Még azt is el tudom fogadni, hogy mindez „forradalom-játék” volt, azaz hogy e tüntetések játékosan szembesítették a hatóságokat az erőszakos összeütközés lehetőségével. Mindamelllett 1989 és 1990 legális demonstrációi sem voltak többek, mint az őket megelőző illegális és félig legális akciók, azaz — Hofer saját szavaival — „olyan nyomást kifejtő lehetőségek, amelyek mégis szelídebbek és némileg biztonságosabbak voltak, mint egy frontális ellenzéki megmozdulás lett volna” (35. old.). Egyszóval, a nem forradalomként megélt békés rendszerváltozás jellegzetes, nyilvános formájának tekintetjük őket.
- ²⁴ Érdemes összevetni a *Magyar Nemzet* 1990. május 23-i számában közzétett kormánybeszédét, melyben többek közt így szól: „Magyarországon forradalom zajlott le, amely ... követel ... még lemondást és türelmet ... az elmúlt két esztendő békés forradalmában...”, egy másik, Kónya Imre által is idézett kijelentésével, mely így hangzik: „ha gyors változást követelnek, tetszették volna forradalmat csinálni; így csak lassan, törvényes úton folyhat az átmenet” (*Magyar Nemzet*, 1990. okt. 11.). A fenti sorokat azért nehéz értelmezni, mert míg az első idézet látszólag azok ellen az MDF-tagok ellen irányul, akik a gyors változásokat az erős állami intézmények fellépésétől várják, addig a második az államparapratús folytonosságát kifogásoló liberálisokat veszi célba. Sem Böröcz Józsefnek, sem az idézett kommentáló Csizmadia Ervinnek (*Magyar Hírlap*, 1991. dec. 7.) nem sikerült tisztáznia, hogy kiről és kihez beszélt Antall József. Csizmadia érvei meggyőztek arról, hogy e sorok — legalábbis elhangzásuk idején — azt jelentették: nem történt forradalom, tehát ne vessétek a szememre, ha politikám néhány örökölt intézményre támaszkodik. A kijelentés azonban értelmet veszti, mihelyt a populista indulatok jelentős tényezővé

válnak, noha lehet, hogy éppen ezeknek az indulatoknak az MDF-en belüli képviselőit akarta a kormányfő szavaival provokálni-manipulálni. Képtelen vagyok eldönteni, hogy miként is állt a helyzet, amikor a mondat először elhangzott.

- ²⁵ Hasonlítsuk össze az SZDSZ 1989 tavaszán tartott kongresszusához intézett beszédét — itt azt fejtegeti, hogy az alulról kezdeményezett reform forradalomnak tekinthető, és egy népi, ámbrar „vértelen és törvényes” forradalom mellett érvel (In: *Szabad Demokraták*. Budapest 1989. 4–5. old.) — „Tájkép csata előtt” című cikkével (*Élet és Irodalom*, 1989. aug. 4.), melyben a „társadalmi forradalmat” pusztán a „politikai szabadsággal” állítja szembe. Figyelemre méltó, hogy ez a második cikk elutasít mindenféle hadjáratot a kommunizmusból itt maradt tisztviselők ellen.
- ²⁶ *A rendszerváltás programja*. 67–69. old. A demokratikus ellenzék egyes vezetői ma alighanem úgy vélik, hogy a magyar rendszerváltozást károsan befolyásolta a tömegmozgalmak és az általános lelkesedés hiánya. Ez azonban nem jelenti sem azt, hogy egy alulról kirobbantott második forradalomra, sem azt, hogy egy felülről kezdeményezett, állami tisztogatásra vágnának. Mindkettő veszélyeztetné az első „vértelen forradalom” vívmányát, az alkotmányos demokrácia rendjét (lásd Kis 1991).
- ²⁷ Lásd mindenekelőtt Bozóki 1991. Bruszt László az egyedüli neves kutató, aki (meglehetősen szűk értelemben) használja a forradalom fogalmát. Lásd például Bruszt 1989.
- ²⁸ Lásd erről a szerző előadását (Szilágyi 1991: 61–63, 77–78, 81–83). Szilágyi fejtegetése összhangban van azzal az interpretatív modellel, amelyet magam a „posztmodern forradalom” név alatt írtam le a félrevezető „Interpreting 1989” címmel angolul megjelent cikkemben, in: *Demokratikus Átmenetek*, a Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve, 1991 (a rövidített magyar szöveg a *Buksz* 1992. nyári számában található).
- ²⁹ *Magyar Nemzet*, 1990. aug. 6.
- ³⁰ Lásd például *Magyar Nemzet*, 1990. okt. 4., valamint *Magyar Nemzet*, 1991. márc. 26.
- ³¹ Lásd Csurka 1991, valamint Fekete Gy., *Magyar Fórum*, 1992. jan. 1.
- ³² Lásd a *Magyar Hírlap* 1992. júl. 13-i számában, a 3. oldalon olvasható, az MDF egyik vezetőjétől származó megjegyzés: „Magyarországon nem tulajdonreformra, hanem forradalomra van szükség.” A második forradalom ideológiájának újjáéledéséről ld.: Szabó: „Akadozó rendszerváltás”, 13. o. Szabó Kónya Imre egyik (1991 augusztusában írt) ellentmondásos cikkét elemzi; ebben az MDF parlamenti vezetője határozott intézkedéseket sürget, kiséprzendő — elsősorban a tömegkommunikációból — a régi rendszer tisztviselőit. Jellemző Kónya „jakobinizmusára”, hogy miközben tisztogatásokat követel, jól tudja, az ellenkező a nép, bár mondhatni, csak az „empirikus nép” érzéseivel. Kónya tanulmányát kivonatossan közli a *Magyar Hírlap* 1991. szept. 5-i száma. Beke Katalán, az MDF egyik liberális tagjának — azóta kilépett a pártból — választát a *Magyar Hírlap* 1991. szept. 27-i számában olvashatjuk.
- ³³ Fekete i. m. 9. o. „A legpesszimistább forradalmat éljük, mondják, holott a forradalom elárulásáról van szó...” — írja a szerző.
- ³⁴ Valamikor tevékeny pártjának neve — Magyar Október Párt — fölöttébb áruklodó; az elnevezés közvetlenül utal 1956-ra és burkoltan az orosz októberre. E párt alapítója a néhai Krassó György 1956-os veterán volt, aki, mindig is másként gondolkodó lévén, sohasem rejtette véka alá forradalmi meggyőződését. Álláspontját ma főként Zsille Zoltán és Nagy Jenő képviseli.
- ³⁵ Lásd Pomogáts Béla: Ezerkilencszázötvenhat halotti leple. *Magyar Hírlap*, 1992. jún. 16.
- ³⁶ Deák István: A belső ellenség alkonya. *Magyar Nemzet*, 1990. máj. 17.: Bruszt 1989; Szilágyi 1991; Böröcz 1991.
- ³⁷ Lásd a *168 óra* 1992. márc. 24-i és a *Magyar Hírlap* 1992. márc. 16-i számában az 1992. márc. 15-i tüntetésről szóló riportokat és beszélgetéseket. Az 56-osok zavarodottsága nyilvánvaló. Némelyikük azt kifogásolja, hogy nem jutott nekik jelentős szerep, mások viszont inkább a régi bűnök megtorlását sürgetik. Legtöbbjük a forradalmat kívánja

- folytatni, ám nem világos, hogy kit tekintenek ellenségüknek, a kormányt, az alkotmánybírósgot vagy az ellenzékét. Természetesen gyűlölik a régi rezsim megmaradt képviselőit, főként a jobbra az MSZMP-ben tevékenykedő néhány keményvonalas kommunisztát, ám ennek ellenére panaszaiuk a szociális biztonság összeomlását és a munkárszrvétel nélkül végbemenő privatizációt illetően éppen ezeknek a „baloldali” erőknak a bírálataira emlékeztetnek.
- ³⁸ Konzervatív, amennyiben a lassú, kádárista modernizáció nem volt igazán ellenére. Lásd Tamás G. M. 1991. Ezt az állítást azok sem vonják kétségbe, akik (mint Schöpflin Gy.) rámutatnak e modernizáció kétértelműségeire.
- ³⁹ Lásd még dolgozatát, mely az ACLS 1990 júniusában Pécsen tartott konferenciájára készült.
- ⁴⁰ Az alkotmánybírósg első éve, Budapest, 1991. febr., kézirat, 21. old.
- ⁴¹ A Magyar Alkotmánybírósg 2086/A/1991/14 számú, 1992. márc. 3-án született határozata. Kézirat, 6. old.
- ⁴² Uo. 5. old.
- ⁴³ Uo. 8. old.
- ⁴⁴ Uo. 7. old. Még az egyéni igazságtételre és az igazságtalanságokra hivatkozó jogos igények sem szolgálhatnak alapul a törvényesség, s kivált a jogbiztonság elveinek megsértéséhez.
- ⁴⁵ Hack P. és Kukorelli I. szemléletesen mutatja be ezt a gondolatmenetet a *Magyar Hírlap* 1992. máj. 14-i számában, a 7. oldalon és az 1992. jún. 6-i számban, szintén a 7. oldalon.
- ⁴⁶ Csurka I.: Az alkotmánybírósg döntéséhez. In: *Magyar Fórum*, 1992. márc. 12.
- ⁴⁷ Zétényi Zs. *Magyar Fórum*, 1992. ápr. 2.
- ⁴⁸ Kukorelli i. m.
- ⁴⁹ Hack Péter, aki egyébként kitar a jogbiztonság elve mellett, szintén kifogásolja, hogy egyes múltból örökölt rendelkezések továbbra is érvényben maradnak, s ráadásul még alkalmazzák is őket. Lásd A jogbiztonság ígérete, *Beszélő*, 1992. júl. 4. Noha a régi rendeleteket egytől-egyig hatályon kívül helyezni nyilvánvalóan nem lenne praktikus, az alkotmánybírósg döntésére várni gyakran szintén veszélyekkel jár; ezt példázza az a médiáról szóló 1974-es kormányrendelet, melyet az alkotmánybírósg alkotmányellenesnek minősített, ám ennek ellenére átmenetileg érvényben hagyott.
- ⁵⁰ El kell ismernünk, az alkotmánybírósg alighanem valódinak tekinti a régi alkotmányt, s mint ilyet alkalmasnak arra, hogy saját rendelkezéseire hivatkozva szövegezzék át. Az alkotmánybírósg eme felfogásához a kommunista alkotmányok kettős természete szolgál kiindulópontul; ezek az alapokmányok ugyanis az alkalmazás szintjén látszattörvényeknek tekinthetők, noha formailag éppúgy néznek ki, mint minden más alkotmány; igaz, technikailag alacsony színvonalúak, és tele vannak ellentmondásokkal, ám ez cseppet sem zavaró, lévén hogy senki sem gondolt gyakorlati érvényesítésükre. Lásd Arato A. 1992.
- ⁵¹ Az SZDSZ számos vitairata és tanulmánya is foglalkozott már ezzel a kérdéssel. Lásd Tamás G. M. 1991., továbbá Szabó 1992.
- ⁵² Ez a véleménye Tamás Gáspár Miklósnak is (lásd 1991).
- ⁵³ *Le Débat*, 1990. nov.–dec. Magyarul: *Népszabadság*, 1991. márc. 15.
- ⁵⁴ E stratégia hívei valójában azt remélik, hogy az „Európát utolérni” vágyók egy részét is maguk mellé állítják. Az utóbbiak szemében nemcsak a gyökeres szakítás jelszava lehet vonzó, hanem az a gondolat is, hogy — úgymond — visszapörgessék a történelem filmjét addig a fölöttébb határozatlan pillanatig, mely megfelelő kiindulópontja lehet a nemzet fejlődésének. Az úgynevezett nemzeti liberálisok — Magyarországon ezek mind az MDF-en belül vagy ahhoz nagyon közel találhatók — a fejlődés kiindulópontját, határozatlansága ellenére vagy talán éppen azért, inkább a magyar múltban keresik, semmint,

mondjuk, a mások által javasolt 19. századi Angliában, ami nyilvánvalóan nem találkozna a lakosság rokonszenvével. Hogy az „utolérés” és a „film visszapörgetése” még meg is férhet egymással, azt e gondolat hirdetői Habermásra támaszkodva állítják; Habermas e két fogalmat „Die überholende Revolution” című munkájában kapcsolta össze ugyancsak vitathatóan (Habermas 1990). El kell ismernünk, hogy egyedül a Cseh Köztársaság esetében ez az összefüggés akár igazolható is. De mi volt Kelet-Németország a kommunista uralom előtt? Egyszerűen csak egy tőkésország?

- ⁵⁵ Bulgáriában és a Cseh Köztársaságban ez a jobboldal egészen más jellegű: inkább liberális, semmint populista-autoritárius. Érdekes módon mégis több eredményt értek el e vonatkozásban, elfogadtatván az úgynevezett „megtisztító” törvényt. Lengyelországban is csupán hajszálon múlt az ügynekökök leleplezése, amit csak nagy nehezen tudott megghiúsítani a Walesával együtt felszólaló parlamenti ellenzék, majd később az alkotmánybíróság. A forradalmi jellegű igazságtételi tervek mellett egyedül a volt Kelet-Németországban álltak ki a jobboldali körökön kívül más csoportosulások is, és pedig az egykori polgárjogi aktivisták, akik úgy érezték, hogy a nyugati pártok, a kormánnyal karöltve, „kisajátították” forradalmukat.
- ⁵⁶ Csurka az ellentmondást észelve az SZDSZ–MDF paktumot tette meg a kerekasztal-egyezmények helyett dühének céltáblájává. Azonban még így is bajban van, mivel pártjának vezetője, Antall úr mindkét megállapodásban aktívan részt vett; ráadásul az MDF éppen e második egyezségnek köszönheti azokat a többségi szabályokat (konstruktív bizalmatlansági indítvány, a kétharmados törvények zömének eltörlése), melyeket Csurka oly szívesen kijátszana ellenfeleivel, helyesebben ellenségeivel szemben. Csurkát persze az sérti, hogy az MDF megadta ezeknek az engedményeknek az árát — mint kiderült, nem is csekélyet —, és pedig a köztársasági elnöki posztot az SZDSZ-es Göncz Árpádnak.
- ⁵⁷ Lásd erről Csurka: Néhány gondolat, 2. o.
- ⁵⁸ Lásd például Mona Ozouf: Public Spirit. In: Ozouf (ed.) 1989.
- ⁵⁹ Lásd Eörsi J.: A győztesek törvénye. *Beszélő*, 1991. nov. 16. Ebben a cikkben a szerző lejegyzi Csurka Istvánnak a törvény parlamenti vitájában elhangzott megállapításait. Csurkának a törvényjavaslattal kapcsolatos véleménye abszurdnak tűnik — az ugyanis egyáltalán nem érintené a gazdasági vezetőket —, s egyedül abból a szempontból van értelme, hogy Csurka a törvényt egy átfogó forradalmi stratégia részének tekinti.
- ⁶⁰ Lásd Juan Linz és Donald L. Horowitz vitáját a *Journal of Democracy*, 1990. 1. és 4. számában. Lásd továbbá: Elnöki rendszer vagy parlamentarizmus? *Politikatudományi Szemle*, 1992. 1. és 2. sz.
- ⁶¹ Elmondhatjuk, hogy a magyar országgyűlésben a szavazástól való tartózkodás egy gyengécske „nem”-nek felel meg, hiszen az 51 százalékot az összes szavazóra tekintettel számolják ki. Az említett esetekben azonban a két frakció belső ellentéteit leplezendő tartózkodott a szavazástól, ugyanis számos tagjuk, a koalícióval együtt, igent mondott volna mindkét törvényre.
- ⁶² Csurka mostanában bevallottan alkotmányellenes kormányintézkedéseket javasol, helyesebben követel; ezeket ő szerint — de nem az alkotmánybíróság szerint — a köztársasági elnök alkotmányellenes cselekedetei indokolják. Lásd Néhány gondolat...
- ⁶³ Kis e két fogalmat két lehetőségnek tekintő, én viszont hajlok a gondolatra, hogy egy megoldást képviselnek. Lásd Az elit megmaradásának elvéről, 5. o.
- ⁶⁴ A parlament gyöngyülése nem vezet a kormány erősödéséhez. Emez egyre szorosabb függőségbe kerül saját apparátusától, mely újabb és újabb engedményeket kikényszerítve nemzeti színekben építi át a kádárista igazgatást. A meglévő államapparátus aládúcolása csak megőrzi és újratermeli a kádárista rezsim gazdasági csődjét előidéző kliens rendszert, és a mindent az elietek belső alkudozása révén elintéző döntési mechanizmust. Az államapparátus erősödése ezért nem eredményez és nem is eredményezhet szilárd kormányt. Ellenkezőleg, az utóbbi két év tanúsága szerint csak gyengécskéhez és kapko-

dáshoz vezet. Amikor ez már mindenki számára nyilvánvalóvá vált, megindult a nemzeti egység nevében folytatott ellenségkeresés a parlamentben, a sajtóban, sőt az egész társadalomban. Ez a hajtóvadászat Csurka írásaiiban már csaknem eszelőssé válik. Lásd Néhány gondolat...

⁶⁵ Weber nyomán úgy vélem, hogy szoros értelemben ezek nem a legitímáció, hanem a gazdasági érdekek kérdésköréhez tartoznak. Például, amikor azért csorbulnak egy réteg gazdasági érdekei, mert érezhetővé válnak a szociológiai értelemben vett legitímáció kompenzációs hatásai.

HIVATKOZÁSOK

- Arató, A. 1982. *Critical Sociology and Authoritarian State Socialism*. In: Held D.–J. Thompson (eds.): *Habermas. Critical Debates*, Oxford: Blackwells Publishers
- 1991. *Revolution, Civil Society and Democracy*. In: Z. Rau (szerk.) *The Reemergence of Civil Society in Eastern Europe and the Soviet Union*. Boulder, Colorado: Westview Press, 1991 (Magyarul: *Mozgó Világ*, 1990. 8.)
- [1991] (megjelenés alatt) *Dilemmas of the Power to Create Constitutions in East Europe*. In: *Cardozo Law Review*
- 1992. *The Dilemmas of the Power to Make Constitutions in East Europe*, *Cardozo Law Review*, ősz
- Arendt, Hannah 1963. *On Revolution*, New York: Viking
- Baker, Keith 1990. *Inventing the French Revolution*. In: *Inventing the French Revolution*, Cambridge University Press: Cambridge
- 1990. *Inventing the French Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press
- Bozóki András 1991. *Forradalom vagy átmenet*. In: Bozóki et al. (szerk.) *Csendes? Forradalom? Volt?*
- Bozóki A. et al. (szerk.) 1991. *Csendes? Forradalom? Volt?* Budapest: T–Twins
- Bruszt, László 1989. *The Negotiated Revolution in Hungary*. *Social Research*, (New York) Summer
- Csurka István 1991. *Meg nem történt forradalom*. In: Bozóki et al. (szerk.) *Csendes? Forradalom? Volt?*
- Eisenstadt, S. N. 1978. *Revolution and the Transformation of Societies*. New York: The Free Press
- Finnis, J. M. 1973. *Revolution and the Continuity of Law*. In: A. W. B. Simpson (ed.) *Oxford Essays in Jurisprudence*. Oxford: Clarendon Press
- Fodor Gábor 1991. *Nemzedékek és forradalom*. In: Bozóki A. et al. (szerk.) *Csendes? Forradalom? Volt?*
- Furet, F. 1981. *Interpreting the French Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press
- 1989. *Terror*. In: Furet–Ozouf (eds.) 1989. *Critical Dictionary of the French Revolution*, 138.
- Furet, F.–M. Ozouf 1989. *Critical Dictionary of the French Revolution*, Cambridge Mass., Harvard University Press
- Habermas, Jürgen 1975. *Legitimation Crisis*. Boston: Beacon Press
- 1990. *Die überholende Revolution*. Frankfurt/M, Suhrkamp
- 1991. *Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge: MIT Press
- Hart, H. L. A. 1983. *Self-referring Laws*. In: *Essays in Jurisprudence and Philosophy*, Oxford: Clarendon Press
- Hofer Tamas 1992. *Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben*. 1989. március 15-e Budapesten. *Politikatudományi Szemle*, 1.
- Hunt, Lynn 1984. *Politics, Culture and Class in the French Revolution*. Berkeley: University of California Press

- Kelsen, Hans 1945. *General Theory of Law and State*, Cambridge; Mass.: Harvard University Press
- Kis János 1989. The restoration of 1956–1957 in a Thirty Year Perspective. In: *Politics in Hungary: for a Democratic Alternative*, Boulder, Colorado: Social Science Monographs
- 1991. Az elit megmaradásának elvéről. *Beszélő*, febr. 9.
- Klinsberg, Ethan 1992. Judicial Review and the Hungarian Treansition from Communism to Democracy: The Constitutional Court, the Continuity of Law and the Redefinition of Property Rights. *Brigham Young Law Review*, 1.
- Koselleck, Reinhart 1985. Historical Criteria of the Modern Concept of Revolution. In: *Futures Past*. Cambridge: MIT Press
- Koselleck, R. et al. 1975. *Geschichliche Grundbegriffe*, Stuttgart
- Lynn, Hunt 1984. *Politics, Culture and Class in the French Revolution*. Berkeley: University of California Press
- Miszlivetz, F. 1991. The Unfinished revolutions of 1989: The Decline of the Nation State. *Social Research* (New York) Winter
- Offe, Claus 1991. Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in Eastern Europe. *Social Research*, New York (58) Winter
- Ozouf, Mona 1989. Revolution. In: Furet–Ozouf (eds.) *A Critical Dictionary of the French Revolution*. Cambridge, Mass.; Harvard University Press
- Petschnig Mária Zita 1992. *Jelentések az alagútból*. Budapest: Pénzügykutató Rt.
- Skocpol, Theda 1979. *States and Social Revolutions*, Cambridge University Press: Cambridge
- Sükkösd Miklós 1991. Ki beszél itt forradalomról?... In: Bozóki et al. (szerk.) *Csendes? Forradalom? Volt?*
- Szabó Miklós 1992. Akadozó rendszerváltás. In: *A váltás rendszere*. Budapest: Politikai Tanulmányok Intézete
- Szalai Pál 1991. 1989-ben még megvolt. In: Bozóki András et al. (szerk.) *Csendes? Forradalom? Volt?* 61–65.
- Szilágyi Ákos 1991. Forradalom és ellenforradalom a Szovjetunióban. Pártok és eszmeáramlatok. In: Bozóki et al. (szerk.) *Csendes? Forradalom? Volt?* 61–63; 77–78, 81–83.
- Tamás Gáspár Miklós 1991. Gondolatok a rendszerváltásról. In: Bozóki et al. *Csendes? Forradalom? Volt?*
- Téllér Gyula 1992. Az elit nem vész el, csak ..., *Beszélő*, febr. 2.
- Tilly, Charles 1978. *From Mobilization to Revolution*. Reading, Mass: Addison and Wesley
- 1989. Changing Forms of Revolution, *Working Paper of the Center for Studies of Social Change*, New School for Social Research, jan.
- 1991. Europe's Changing Revolutions, 1492–1992, *Working Paper of the Center for Studies of Social Change*, New School for Social Research, okt.
- Touraine, Alain 1985. Social Movements, Revolution and Democracy. *Graduate Faculty Philosophy Journal* (New York)
- 1990. La nascita delle società post-comuniste. *Problemi del socialismo*, (Milano) ápr. 4.
- Zsille Z. 1991. Békés ellenforradalom? Reklamáció az elmaradt rendszerváltozás ügyében. In: Bozóki A. et al. (szerk.) *Csendes? Forradalom? Volt?*, 197. o.